TARTALOM

Tanulmányok

Béla Bálint
„De ezek mind Unitáriusok." Unitáriusok és hittételeik
Hermányi Dienes József műveiben 263

Rezi Elek
Sztankóczy Zoltán élete, egyházszolgálata, teológiai munkássága és
szellemi öröksége 283

Somogyi László
Vitapartnerek vagy ellenségek? Jézus és a farizeusok vitái 298

Műhely

Jakabházi Béla Botond
A vallási előírások, kegyességi gyakorlatok zsákutcája
Tamás evangéliumában 323

Varia

Kálnoki Kis Tamás (közlő)
Egy amerikai magyar véleménye Páskándi Géza *Vendégség* c. drámájáról
(Szent-Iványi Sándor lancasteri [AEÁ] unitárius lelkész levélváltásai
Páskándi Gézával) 332

Könyvszemle

Nagy Norbert: Oda Wischmeyer (szerk.), *A keresztény hermeneutikák kézikönyve Órigenésztől napjainkig*, szerk. Benyik György, ford. Hamvas Endre, Kocziszky Éva, Nemes Krisztina, Németh Attila, Szabó Miklós, Tóth Béla (Szeged: Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány, 2022), 1104 pp. 359

Halottaink

Lurtz Zsolt 367
Kecskés Lajos 367
Katona Dénes 368

Kivonatok 370

Béla Bálint[1]

„De ezek mind Unitáriusok." Unitáriusok és hittételeik Hermányi Dienes József műveiben

Hermányi Dienes József és az unitáriusok

Hermányi Dienes József (1699–1763) nagyenyedi református prédikátor pályája során nemegyszer került kapcsolatba az unitárius egyház tagjaival, illetve az unitárius hittételekkel. S. Sárdi Margit a szerző szépprózai munkáit is közreadó kritikai kiadásának előszavában hangsúlyozza, hogy Hermányi Dienes egyházi pályáját vegyes vallási közösségben, Torockószentgyörgyön kezdte el 1728-ban, ahol unitáriusokkal is találkozott.[2] Nemcsak a különböző életrajzi adatokból, hanem a szerző fennmaradt munkáiból is kiderül ez az élénk kapcsolat: Hermányi Dienes szövegei több helyütt megemlékeznek unitáriusokról, unitárius prédikátorokról, illetve az unitárius hittételekkel való vitatkozást is tematizálja egy-egy története, vagy maga utal ezekre néhány prédikációjában. A szerző legismertebb munkájából, a *Nagyenyedi Demokritus*ból korábban a teljesség igényével sorra vettük az unitárius vonatkozású történeteket.[3] Mostani tanulmányunk – az előző munka folytatásaként – további adatokkal szolgál Hermányi Dienes és az erdélyi unitáriusok kapcsolatáról a szerző más munkáit vizsgálva.

[1] Béla Bálint (1998) a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Karán az Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola régi magyar irodalom és kultúra képzési programjának PhD-hallgatója. Elérhetősége: bbalint4@gmail.com.

[2] *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, sajtó alá rendezte, előszó, jegyzetek S. Sárdi Margit, Régi magyar prózai emlékek 9. (Budapest: Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, 1992), 11.

[3] Béla Bálint, „Hermányi Dienes József és az erdélyi unitáriusok", *Keresztény Magvető* 128., 1. sz. (2022): 22–41.

A modern kiadásban is megjelent szövegek közül a *Nagy Enyedi Eklésiának Papjai* című papnévsor mellett a szerző *Emlékirat*a tartalmaz unitáriusokra történő utalásokat. Két, kéziratos prédikációskötete több alkalommal említ meg unitárius hittételeket. Tanulmányunkban ezeket a szöveghelyeket vesszük sorra. Egyes történetek a *Nagyenyedi Demokritus*ban és az *Emlékirat*ban egyaránt megtalálhatók különbözőképp megfogalmazva, így azokat az idézett, korábbi cikkünkben már tárgyaltuk. Azóta néhány szöveghelyhez pontosításokat tudtunk megfogalmazni, így az ilyen esetekben a történet rövid felidézése után ezeket a pontosításokat írjuk le, a történet újbóli, részletes elemzésétől itt eltekintünk.

Hermányi Dienes József 2003-ban megkerült jegyzetkönyvének bizonyos részeit S. Sárdi Margit adta ki 2011-ben,[4] de a kiadás nem tartalmazza Hermányi Dienes számos jegyzetét. A kiadatlan részek között találhatunk olyan egységeket, amelyben az unitárius egyház történetére vonatkozó feljegyzéseket írt le, így tanulmányunkban erről is szólunk röviden, mivel a szöveganyagot ebből a nézőpontból még nem vizsgálták.

Egyháztörténeti forrásokhoz kapcsolódó adatok

A *Nagy Enyedi Eklésiának Papjai*[5] igyekszik kronológiai sorrendben felsorolni az egyházközségben tevékenykedő papokat, a nevük mellett pedig néhány fontosabb adatot is tartalmaz róluk. Hermányi Dienes a cím után ezt ékelte be: „a' kiknek neveiket holmi régi Irásokbol, fel-nyomozta Hermányi Dienes Josef. Ha ki többekre akadna, jegyezze közökbe."[6] A szöveg alapvetően az egyháztörténet-írás körébe tartozó adatokat közöl (mikor került hivatalba, mikor hunyt el az adott prédikátor), de itt-ott Hermányi Dienesre jellemző, jó és rossz tulajdonságokat egyaránt megörökítő portrét is fest az adott prédikátorról vagy családtagjairól, s nem egyszer néhány történetet is elmesél róluk. Ez alapvetően a lista második felétől válik jellemzővé, hiszen ezeket a személyeket Hermányi Dienes édesapja révén vagy személyesen is ismerte. A szöveg a jegyzetelési technikát illetően rokon *A nagyenyedi vener[abilis] tractus leg régibb Protocolumából 1752-ben*[7] címen említett feljegyzésekkel, amelyben Hermányi Dienes egyházi jegyző-

4 S. Sárdi Margit, kiad., *Hermányi Dienes József jegyzetkönyve*, Scriptores rerum Hungaricarum 6. (Máriabesenyő: Attraktor, 2011). Az autográf jegyzetkönyv lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 4443.

5 *Hermányi Dienes József szépprózai…*, 104–109. A szöveg textológiájáról: Uo., 558.

6 Uo., 104.

7 Uo., 33–47. A szöveg hosszabb változata megtalálható Hermányi Dienes József 2003-ban előkerült jegyzetkönyvében: S. Sárdi, kiad., *Hermányi Dienes József jegyzetkönyve*, 42–67.

könyvekből írogatott ki magának érdekességeket, de érdeklődési körében a *Püspökök életé*vel[8] is hasonlóságokat mutat azokon a pontokon, ahol a portrékészítés igénye erőteljesebben megjelenik. S. Sárdi Margit is kiemeli, hogy Hermányi Dienes a *Nagy Enyedi Eklesiának Papjai*ban utal a *Püspökök életé*re, hiszen Hermányi Dienes maga jegyezte le, hogy „[Borosnyai] fatumait másuvá le-irta", ez pedig kétségkívül csak a *Püspökök életé*re vonatkozó megjegyzés lehet.[9]

Hermányi Dienes paplistája egyetlen unitárius vonatkozású megjegyzést tartalmaz, a listában felsorolt legelső személyről az alábbiakat jegyezte meg: „I. Macerius Ambrus Anno 1557. ki is vagy maga, vagy a' fia Unitáriusá lett vólt."[10] A küküllői római katolikus főesperességben a gyülekezetek először a lutheri reformációt fogadták el, első ismert esperesük az említett Macerius Ambrus volt, akit nagyenyedi lelkészként tartanak számon 1556 körül.[11] Ő képviselte a küküllői egyházmegyét az 1556. évi kolozsvári zsinaton is.[12] Musnai László az egyetlen, aki megemlíti róla, hogy ő vagy a fia unitárius lett, de ő is Hermányi Dienestől veszi az információt.[13] *Az Erdélyi Unitárius Egyház történeté*ben Macerius Ambrusról vagy fiáról nem található olyan adat, amely egyértelműen bizonyítaná, hogy unitáriussá lett. Az 1570-es gyulafehérvári hitvita kapcsán kerül elő egyedül Macerius neve: „Balról az első hely Giorgio Biandratának, a másik Ambrosius Maceriusnak van kijelölve. (Ki lehetett ez a Macerius? Talán az a Vásárhelyi Ambrus, aki a váradi hitvitában közbeszólóként szerepel.)"[14] Az *Erdé-*

8 *Hermányi Dienes József szépprózai…*, 48–103.

9 Uo., 558.

10 Uo., 104.

11 *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti kataszterе I. 1648–1800,* szerk., s. a. r. Buzogány Dezső, Ősz Sándor Előd és Tóth Levente, tan. Horváth Iringó, Kovács Mária Márta és Sipos Dávid, Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania 1/1. (Kolozsvár: Koinónia, 2008), 7.

12 Kolumbán Vilmos József, „Népoktatás a Küküllői Református Egyházmegyében", in *Non videri, sed esse: Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*, szerkesztette Kolumbán Vilmos József, Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 22., 44–54 (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2017), 44.

13 Musnai László, *Aiud-Nagyenyed és református egyháza* (Aiud-Nagyenyed: A nagyenyedi egyházközség presbyteriuma, 1936), 33.

14 Kénosi Tőzsér István és Uzoni Fosztó István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története I.*, fordította Márkos Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette Balázs Mihály, sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel, Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1. (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005), 725. A Vásárhelyi Ambrusra vonatkozó részlet: „Az istenegységet védelmezők részéről való szereplők: […] Vásárhelyi Ambrus, nincs megmondva pap volt-e, s hol, vagy pedig iskolamester." (Uo., 190.)

*lyi Unitárius Egyház történeté*ben található gyulafehérvári hitvitáról szóló részről azonban kiderült, hogy az valójában Jacobus Palæologus *Disputatio scholastica* című fiktív disputájának kivonatolása,[15] így ezt az adatot sem vehetjük bizonyítéknak arra nézve, hogy Macerius (vagy a fia) unitárius lett volna. A szakirodalom valószínűsíti, hogy ez a Macerius Ambrus, akit Palæologus az unitárius vezérkar tagjai közé ültet, azonos Toroczkai Máté tanárával, Vásárhelyi Ambrussal,[16] de erről bizonyosat mi sem mondhatunk Hermányi Dienes adata alapján. Csepregi Zoltán annyit jegyez meg arról a Hermányi Dienesnél szereplő Maceriusról, hogy 1557–1571 között volt Enyeden lelkipásztor, illetve küküllői magyar evangélikus espereskénti jegyezték 1557-ben. Csepregi a megjegyzések között említi, hogy a *Consensus doctrinæ* (1557) aláírója, illetve hogy a gyulafehérvári hitvita (1571) résztvevője.[17] Ezek alapján Hermányi Dienes dátumra vonatkozó megállapítása minden bizonnyal helyesnek tekinthető, viszont abban a tekintetben ő is bizonytalanul fogalmaz, hogy pontosan ki lett unitáriussá, az unitárius források közül pedig csak egy erős bizonyítéknak nem tekinthető, fikciós szöveg említi Macerius nevét.

Az *Emlékirat*ban olvashatunk egy Hermányi Dienes családjához szorosan nem kötődő elbeszélést, melynek hitelességét egyháztörténeti forrásokkal alá tudjuk támasztani, így ezt a történetet is ebben a fejezetben említjük. Hermányi Dienes megemlítette, hogy Osvát László baconi pap unitáriusoknak adta a lányát és unitárius módra is eskette. Hozzátette, hogy a dévai zsinaton „felesége mártiromává lévén, mert az is régen Unitaria leány volt, 's talán most is vagyon benne annak valami kovásza; egyébaránt ő bizony egy generosa Matrona".[18] Hermányi Dienes története igazolható a dévai zsinat jegyzőkönyvéből is. A Hermányi Dienes által említett református zsinatot 1755. június 15–19. között tartották Déván, Osvát László ügyét 16-án tárgyalták. A jegyzőkönyv szerint:

> „Vétetődett elé a tiszteletes Osvát László uram, a batzoni pap és erdővidéki tractus esperestyének és Batzoni András a bardotzi papnak sokakat megbotránkoztató cselekedetek, mely abban állott; hogy Osvát úr a maga egyetlen egy nevedékeny léánykáját adta egy

15 Uo., 721. 1. számú jegyzet.

16 Balázs Mihály, „Toroczkai Máté Marosvásárhelyen (Adalék az unitárius Vásárhely történetéhez)", *Keresztény Magvető* 108., 2–3. sz. (2002): 183–196., 189.

17 Csepregi Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*, I/2. kötet (Budapest: MEDiT, 2015), http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-2958, letöltve: 2023. 03. 13., 1.

18 *Hermányi Dienes József szépprózai*…, 140.

> bölöni Gazdag Miklós nevű vén, vallásunkat mocskoló unitárius embernek, és a parochiális házhoz bébocsátotta az unitárius papot az esketésre, a református papnak is, aki a leányt megeskedte, úgymint Batzoni Andrásnak megengedte, hogy a rendes esketésnek formáját megváltoztassa, azt akkor mindgyárt nem revocálta, és tiszti szerint ez újjítást s vallásunknak ennyibe való megmocskoltatásáért meg nem büntette. Ezen cselekedetekért az esperest esperesti tisztitől, a pap papi hivatalyától megfosztattak fél esztendeig, de azután való napon egy keserves és hathatós instantiát adván bé, amelyben bűnöket megismervén, büntetéseknek hordozására rövidebb határt kértenek, s ezen büntetés egy hónapra engedtetett."[19]

Hermányi Dienes szövege annyiban mond többet a zsinati jegyzőkönyvnél, hogy Osvát László tettének okát is megnevezi, miszerint a felesége is régen unitárius volt, s minden bizonnyal emiatt adták unitáriushoz feleségül a saját lányukat is; ezért viszont Osvát „felesége mártíroma" lett a dévai zsinaton, mely büntetésről a jegyzőkönyvben olvashatunk, Hermányi Dienesnél viszont nem.

Hermányi Dienes 2003-ban előkerült jegyzetkönyvének ki nem adott részei között található egy olyan szövegrész, amelyet Martin Schmeizel *De statu ecclesiæ Lutheranorum in Transilvania* című egyháztörténeti jellegű munkájából másolt ki a szerző, különféle egyháztörténeti vonatkozású részleteket írva ki onnan magyar és latin nyelven.[20] Tanulmányunkban nincsen mód elemezni, hogy Hermányi Dienes miként válogatta ki a latin nyelvű forrásszövegből az őt érdeklő részeket, illetve hogy fordítási technikája milyen sajátosságokat mutat, csupán az unitárius egyház történetére vonatkozó feljegyzések megemlítésére szorítkozunk. Hermányi Dienes jegyzeteiben alapvetően az erdélyi hitvitákról írt, sorra vette a különböző gyűlések időpontjait; az unitárius vonatkozású részekben pedig Giorgio Biandrata és Dávid Ferenc tevékenységét emelte ki leginkább. Megemlékezett arról, miként lett Dávid unitárius püspökké, és ebben Biandratának milyen szerepe volt. Megemlítette, mivel járt az, amikor majdnem egész Kolozsvár unitárius lett, majd azt is, hogyan vették el tőlük a különböző vagyontárgya-

19 Buzogány Dezső, Dáné Veronika, Kolumbán Vilmos József, Ősz Sándor Előd és Sipos Gábor, s. a. r., *Erdélyi református zsinatok iratai II.: 1715–1770*, Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 1/2. (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 2016), 313.

20 Martin Schmeizel, *De statu ecclesia Lutheranorum in Transilvania* (Jéna: 1722). Hermányi jegyzetkönyvéből a vonatkozó oldalak: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 4443., 157–175.

kat. A feljegyzések alapvetően a közismertebb egyháztörténeti mozzanatokat rögzítik, és nem az unitáriusokra fókuszálnak, csupán ott említik őket, ahol az események alakításában a jelentőségük megkérdőjelezhetetlen.

Unitárius rokonok

Hermányi Dienes *Emlékirat*ában beszámolt néhány unitárius rokonáról is. Az *Emlékirat* elején álló apai ági családfában is megemlítette Dienes Gergelyről, hogy „ennek posteritási Unitariusok Vargyason".[21] Később anyai ágról is említett unitárius rokonokat: „Második leányok a' Nagy Atyáméknak vala Ötves EVA; ez költ vala férjhez Keményfalvára Rátz Györgyhöz, jo gazdag házhoz és le-görbedt késö vénséget ére; kinek egyetlen-egye Geyzanosi Sándorné,[22] Almási Unitárius Papné, kinek szép gyermekei és Vargyason házas leánya is vagyon; de ezek mind Unitáriusok."[23] A két vargyasi unitárius rokonság nem keverendő, hiszen az egyik az atyai, míg a másik az anyai ágról származik. Hermányi Dienes más unitárius rokonokról nem számolt be, és az *Emlékirat*ban némi távolságtartással szólt róluk: az atyai ágat illetően csak szűkszavúan megjegyezte, hogy Dienes Gergely utódai unitáriusok Vargyason, de már nem sorolta fel a nevüket, az anyai ági unitárius rokonokról pedig csak egy mellékmondatban jegyezte meg, hogy „de ezek mind Unitáriusok". A távolságtartó megnyilatkozást minden bizonnyal nem magyarázhatjuk erőteljes felekezeti ellentétekkel, hiszen ez nem jellemző Hermányi többi szövegére sem,[24] az ok inkább abban keresendő, hogy távolabbi rokonokról írt, akikről vélhetően kevesebbet tud.

21 *Hermányi Dienes József szépprózai*…, 111.

22 Arról a Gejzanovics Sándorról van szó (a családnév Gejzanovius alakban is előfordul, Hermányi ezt ismeri), akit a derzsi zsinaton 1731. június 27-én szenteltek fel homoródalmási papnak (Uzoni Fosztó István, Kozma Mihály és Kozma János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/1*., fordította Márkos Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kiegészítette Balázs Mihály, sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár Lehel, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/3/1. (Budapest–Kolozsvár: MUE–MUEME-OSzK, 2018), 820.).

23 *Hermányi Dienes József szépprózai*…, 132.

24 Ide hozhatjuk az előző tanulmányban nem említett, unitárius vonatkozású példát: Hermányi Dienes *Emlékirat*ában arról számolt be, hogy „meg-hálánk Dániel nevű Unitárius jo-esmerömnél" (*Hermányi Dienes szépprózai*…, 179.). A *Nagyenyedi Demokritus*ban is olvashatjuk, hogy Hermányi Dienesnek kedvesebb volt az ádámosi unitárius papot vendégül látni, mint a templomban összeveszők öregasszonyok kibékítésén fáradozni (vö. 254. sz. anekdota: *Hermányi Dienes József szépprózai*…, 414.). Ezekből a megnyilatkozásokból

Ötvös Dávid és az unitáriusok

Hermányi Dienes *Emlékirat*ában láthatólag élvezettel jegyezte le rokonainak a más felekezetekből valókkal – rendszerint katolikusokkal és unitáriusokkal – történt vitáit, élcelődéseit és tréfáit. A rokonságból Hermányi Dienes anyai nagyatyja, Ötvös Dávid az egyik, akiről ilyen jellegű történetek maradtak fenn tőle.

Ötvös Dávid személyéről, jelleméről kizárólag Hermányi Dienes *Emlékirat*ából tudunk. Nagyapjáról annyit jegyzett meg, hogy Debrecenben tanulta a deák tudományt, de azt félbehagyta, és különféle mesterségekkel ismerkedett meg. Végül az ötvösmesterség mellett állapodott meg, amelyben Hermányi Dienes szerint igen tehetséges volt, és portékáját két asztalon árulta a sokadalmakon. Hermányi Dienes megemlít egy történetet, hogy Ötvös Dávid református volt, távol állt tőle a bálványozás, de a világi haszonért kénytelen volt a katolikusoknak készíteni „képeket […] s egyéb babonához valo ezüst készületeket, mellyeket a' piatzokon ki-tészen vala, 's a Pápista aszszonyok nagy áhétozással tisztelnek 's tsokolnak vala; ő pedig meg-riasztja vala azokat, hogy ne nyálaznák 's ne taknyoznák be."[25] Az egyik csíkszeredai sokadalom alkalmával énekelte is az asztalai mellett a XCVI. zsoltárt megváltoztatva: „A' Pápistáknak sok Istenek Merő bálványok ha meg-nézzük."[26]

Hermányi *Emlékirat*ának két ide tartozó története alapján Ötvös Dávid az unitáriusokkal sem volt kíméletesebb. A két, egymás után következő szövegrészletet érdemes egyben idéznünk:

> „Unitariusok kőzött lakván, 's maga Reformatus lévén, Vasárnapokra, 's Innepekre Bágyba szokott vala járni, gyermekeivel 's a' Nagy-Anyámmal együtt; de otthon léteben, minden Vasár-napon az Unitárius Papot ebédjére szokta vala hivni 's szereti vala vele Val-

is kitűnik, hogy Hermányi Dienes nem a felekezetük alapján ítélte meg az embereket, s minden bizonnyal rokonaival sem kivételezett.

25 *Hermányi Dienes József szépprózai…*, 129–130.

26 Uo., 130. Zsolt 96,5. Hermányi Dienes zárójelben megjegyzi, hogy az eredeti zsoltárban „pogányok" szerepelnek (valójában viszont „nemzetek", ahogyan azt S. Sárdi Margit is megállapítja a jegyzetanyagban). Hermányi Dienes említi, hogy nagyapja énekelt, s minden bizonnyal Szenci Molnár Albert fordítását ismeri, ahol így szerepel az adott zsoltárrészlet: „A' pogányoknak sok Istenek / Merő bálványok, ha megnézzük" (Szenci Molnár Albert, *Szent Dávid kiralynak és profetanak száz-ötven soltari, a frantziai nóták s versek szerint magyar versekre fordittattak s rendeltettek Szentzi Molnár Albert által*, RMK I. 1676. (Lőcse: 1703), letöltve: 2023. március 18., https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_1676__1676_1677/?pg=0&layout=s, 203.).

lás dolgairól is beszéllgetni; a' tőbbi között pedig egykor kérdé a' Paptol, *Ha a' Krisztus Isten volnaé?* 'S felele a' Pap; *Isten*, Uram. Kérdé ismét a' Nagy Atyám: Ugy; de mitsoda Isten? Felele a' Pap: *Mint a' Bírák*. Mellyre boszszonkodva monda a' Nagy Atyám: *'S hát ollyan Istené mint az Abásfalvi Biro?* mellyre mikor a' Pap helybehagyva nyakat fatsaritot 's vállat vonitott volna, ragadá som-fa botját a' Nagy Atyám 's az Unitárius Papot állatjára meg-űtögete. De esék azután, hogy a' Nagy-Anyám szülne, 's a' gyermek gyenge lévén későnek tárták Bágyba küldeni az ártatlant; hanem, hogy kereszteletlen meg-ne halna, hirtelen hivák az Unitárius Papot, a' ki midőn keresztelne, monda: *Én keresztellek tégedet az Atya Istennek nevében*. 's ott meg-álla, de a' Nagy-Atyám, mint vastag 's kemény beszédű ember meg-riaszkodván monda nékie: *Mond-el, Uram! a' többit is!* 'S ugy téve utánna a' Pap: *Fiúnak és Szent Léleknek nevében.*"[27]

Ötvös Dávid nem volt egyházi ember, viszont a két történetből kitűnik, hogy alapvetően jártas volt az unitáriusok vélekedéseiben, leginkább azokban, amelyek megkülönböztették őket a reformátusoktól. Az első történet a Krisztus isteni mivoltával kapcsolatos tanokra reflektál.[28] Balázs Mihály a *Nagyváradi dialógus* kontextusában jól összegzi az ezzel kapcsolatos kérdéseket. A sociniánus elképzelés szerint Krisztus embernek tekintendő, de nem akármilyen ember, hiszen a Szentlélek által fogant, a bűntől mentesen élt, ugyanakkor isteni adottságokkal is rendelkezik, amelyek alapján majdnem egyenlővé vált az Atyával. Ezek miatt Istennek is nevezhető, imádni lehet, és könyörögni is lehet hozzá. Ettől különböző a Palæologus által is megfogalmazott nonadorantista krisztológia, amely úgy vélekedik, hogy egyetlen, az ember számára megközelíthetetlen isteni lény van, éppen ezért Krisztust nem szükséges imádni és könyörgéskor segítségül hívni. Balázs Mihály arra is felhívja a figyelmet, hogy Palæologus szerint a héber nyelv sajátosságai miatt valamennyi királyi, bírói, prófétai hivatalt betöltő személyt is istennek neveztek, de ez a zsidóknál nem, hanem a Biblia értelmező-

[27] *Hermányi Dienes József szépprózai*…, 130.

[28] Látni fogjuk, hogy ez mind a Hermányi Dienes Péterről szóló történeteknél, mind Hermányi Dienes József prédikációiban visszatérő kérdés.

inél és fordítóinál okozott káoszt, és emiatt jutott el a teológiai gondolkodás a szentháromságtan megfogalmazásáig is.[29]

Ötvös Dávid is ahhoz a reformátusok által toposzszerűen hangoztatott vélekedéshez kapcsolódik, hogy az unitáriusok két Istent imádnak a sociniánus krisztológiai elképzelésekből adódóan.[30] Felfedezni vélhetjük Palæologus argumentumainak megjelenését Ötvös kérdéseiben is, mint például a rákérdezés Krisztus isteni mivoltára, illetve a bírói hivatal említése. A történetből azonban nyilvánvalóvá válik, hogy a vita csak részben zajlott teológiai érvek mentén, hiszen amikor Ötvös az abásfalvi bíró és Krisztus hasonlóságára kérdezett rá, a vita eltávolodott a teológia világától, az unitárius prédikátor nem tudott megfelelni a kérdésre, jutalma pedig a verés lett.

A másik történet az unitarizmus egyik alapját, a szentháromság-tagadást teszi nevetség tárgyává. A történet komikumát az adja, hogy az unitárius prédikátor a kereszteléskor az Atyánál megáll, a többit pedig csak Ötvös Dávid fenyegető jelenlétének hatására/noszogatására teszi hozzá. Ennél a történetnél a felekezetek tanai közötti különbség ismerete nem szükségszerűen kötődik alaposabb műveltséghez, Ötvös sem bonyolódott részletes vitába; a történet felidézése Hermányi Dienesnél pedig kétségkívül az unitáriusokon való élcelődés funkcióját tölti be az *Emlékirat*on belül, mint az hasonló történetei esetében másutt is megfigyelhető.

Hermányi Dienes Péter hitvitái és tréfái

A rokonok közül a legtöbb hitvitázó történet Hermányi Dienes József apjához, Hermányi Dienes Péterhez köthető. Az erdővidéki esperes hatását fia világszemléletére már többen kiemelték, életrajzát Hermányi Dienes *Emlékirat*a alapján viszonylag jól ismerjük.

Az *Emlékirat* számos olyan történetet megörökít róla, amikor más felekezethez tartozókkal került konfliktusba (hol komolyabban, hol tréfásabban), de a saját felekezeten belüli harcokban is célponttá vált, fia pedig ezeket is lejegyezte. A *Nagyenyedi Demokritus*, de az *Emlékirat* is elbeszéli azt az eseményt, amikor hár-

29 Balázs Mihály, „Eszmei és műfaji frissesség a 16. századi párbeszédes unitárius művekben", in *A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, szerk. Jankovits László és Orlovszky Géza (Budapest: Gondolat Kiadó, 2008), 286–295., 292–293.

30 Ezen vádak krisztológiai okairól ír: Simén Domokos, „Észrevételek Schuler Libloynak az unitáriusokról tett nyilatkozatára", *Keresztény Magvető* 7. kötet, 2. sz. (1872): 129–141., 130., 134–138.

man – Benei István, Ajtai András és Baróti István – összeesküdtek Hermányi Dienes Péter ellen, hogy az esperességből kiforgassák.[31] Ennek a történetnek is van unitárius vonatkozása annyiban, hogy amikor Baróti István rájött arra, hogy Benei által kiderült az összeesküvés, „meg-rettene; 's hir futamodék felöle, hogy vagy Pápistává vagy Sociniánusá akarna lenni".[32] Hermányi Dienes megjegyezte, hogy „ira az Atyámnak tisztességes levelet; mellyet sok Deák Verseken végeze /:bánom hogy meg nem tartottam a' Levelet/ mellyben a' Pápismust és a Socinismust detestálván, ditséré az Atyámnak Evangyeliomi szelidségét".[33] Baróti argumentumait nem ismerjük, mert Hermányi Dienes kidobta ezt a levelet, de abban sem lehetünk biztosak, hogy az érveket tartotta benne érdekesnek vagy az édesapját dicsérő részeket.

Hermányi Dienes az *Emlékirat*ban külön egységet szentelt édesapja disputáinak. Megjegyzi róla, hogy „A' 'Sidó, Unitaria 's Pápista Controversiákban olyan potens vólt, hogy most is tsudálom".[34] Egy József nevű zsidó pappal való disputája is tartalmaz unitárius vonatkozású érvet, miszerint az unitáriusok két Istent imádnak. A József pappal történt disputában József kérdezte, hogy „ha en Keresztyénné lennék, melyik lennék, Pápista, Unitárius vagy Calvinista?", mely kérdésre Hermányi Dienes apja úgy válaszolt, hogy: „Az Isten azt parantsolta, Ne tsinálj faragott képet s. a. t. ne lenne hát kegyelmed Pápistává; az Unitarius azt mondja, hogy nékie két Istene vagyon; ne legyen hát kegyelmed Unitárius; mert a' mi Urunk Istenünk egyetlen egy Isten."[35]

Hasonlóképpen ugyanezt a témát hozta fel a szentmártoni unitárius pappal történt disputájában: „Miért mondja Kegyelmetek magát Unitáriusnak, holott Kjeteknek két Istene vagyon, egyik nagyobb, a' másik kisebb, 's mindenik imádandó Isten!"[36] A történet a két Isten toposzával él, az imádandó Isten szószerkezet pedig a korábban említett sociniánus krisztológiára való reflexió, miszerint Krisztust is lehet imádni, segítségül hívni. Hermányi Dienes ennél a történetnél kicsit bizonytalanul emlékezett vissza, de egy másik érvet is megemlített: „Az Abrahámnak Istene az ö Magvának is Istene 's nem más; de Kjeteknek egy olly Istene vagyon, ki Abrahámnak nem volt Istene, söt Abrahám idejében nem is volt; tehát Kjetek nem Abrahám magva."[37] Hermányi Dienes apja itt a Biblia se-

31 *Hermányi Dienes József szépprózai*…, 145–148.
32 Uo., 147.
33 Uo.
34 Uo., 150.
35 Uo.
36 Uo., 150–151.
37 Uo., 151.

gítségével (leginkább 1Móz 17,7) forgatta ki az unitárius tanokat, de itt is ugyancsak arra kívánt utalni, hogy az unitáriusoknak nem egy Istene van. Ugyanis, ha a sociniánusok Istennek tekintik Jézust, az egy olyan Isten, aki Ábrahám idejében még nem létezett. Ebből adódik az is, hogy aki unitárius, az nem Ábrahám magva, mert nem ugyanazzal az Istennel kötöttek szövetséget. A kimunkálás homályosságát erősíti Hermányi Dienes bizonytalansága is, vélhetően nem emlékezett arra, hogy édesapja pontosan hogyan fogalmazta meg érveit.

Hermányi Dienes Péter egy másik vitájáról a *Nagyenyedi Demokritus*ból és az *Emlékirat*ból is értesülhetünk, amikor egy unitárius mesterrel utazva szerzőnk édesapja megtudta, hogy a mester Socinussal tart, és úgy vallja, hogy „Deus futura Contingentia non præscit".[38] Hermányi Dienes apja az esti szálláshely kérdésével forgatja ki ezt a tant, hogy Isten tudja-e, hol fognak megszállni este. A mester szerint nem tudja, majd Hermányi Dienes apja megkérdezte, hogy este tudni fogja-e, mire a mester azt válaszolta, hogy akkor már tudni fogja. Hermányi apja ezt úgy summázza, hogy „Tehát az unitáriusok Istene többet tud minden estve, mint reggel."[39] A *Nagyenyedi Demokritus*ban is hasonlóan csattanós válasz szerepel: „a Réformátusok Istene nem tanúl naponként, ma nem tudosabb mint tegnap volt."[40] Mindkét szövegben a jövőbeli esetleges dolgok előre nem tudását tette Hermányi Dienes Péter nevetség tárgyává. Faustus Socinus a *Prælectiones theologicæ* című munkájában a predesztinációval és a szabad akarattal összefüggésben tárgyalta azt, hogy Isten miért nem tudhatja a jövőbeli, lehetséges eseményeket. Socinus szerint az emberi szabad akarattal összeegyeztethetetlen az, hogy Isten mindent előre tudjon, hiszen ha mindent tudna (az összes jövőbeli esetlegességet), nem tudna szabad akaratot adni az embernek.[41]A teljesség kedvéért érdemes megemlítenünk még két, Hermányi Dienes Péterhez köthető történetet, amely a *Nagyenyedi Demokritus*ban és az *Emlékirat*ban is egyaránt szerepel. Az egyik a gagyi unitáriusokról szól, miszerint a maréknyi, 10–12 fős eklézsia minden úrvacsora alkalmával megiszik 6 ejtel bort.[42] Előző tanulmányunkban említettük, hogy Hermányi Dienes itt vélhetően túlzott (bár utalt arra, hogy a történetet mástól hallotta), hiszen ennyi ember nem tudna eltartani egy papot,

38 Uo., 152. A *Nagyenyedi Demokritus*ban: Uo., 189. Arról, hogy egy Socinustól származó tanról van szó, a *Nagyenyedi Demokritus*ból értesülünk.

39 *Hermányi Dienes József szépprózai…*, 152–153.

40 Uo., 189.

41 Marian Hillar, „Laelius and Faustus Socinus, Founders of Socinianism: Their Lives and Theology (Part Two)", *A Journal from the Radical Reformation: A Testimony to Biblical Unitarianism* 10., 3. sz. (2002): 11–24., 17.

42 Uo., 151. A *Demokritus*ban: Uo., 191.

ezért gyanús, hogy többen voltak.[43] Molnár Lehel doktori értekezése is ezt igazolja. Molnár kutatásai szerint 1692–1725 közöttről nincsen adat a gagyi unitárius egyházközségről, de 1726-ban, illetve az 1731–34-es összeírásokban 22 családfővel, 1766-ban már 50 családfővel és 119 családtaggal (összesen 169 fő) számolhatunk. Molnár a történeti demográfiában használt 5-ös szorzó helyett az unitáriusok esetén 4-es szorzóval számol, így 1726/1731–34-ben 88-ban állapítja meg a gagyi unitáriusok lélekszámát.[44] Úgy ítéljük meg, hogy Hermányi ebben az esetben átvett egy igaznak hitt családi történetet, jóllehet a gagyi unitáriusokra vonatkozóan alapos ismeretekkel nem rendelkezett.

A másik történetben Hermányi Dienes Péter fiával együtt részt vesz Donát György unitárius vicekirálybíró temetésén, a toron pedig azt kérik tőle, hogy igyon a halott egészségére. Hermányi Dienes Péter nem kíván inni, majd mérgesen így köszöntötte az unitáriusokat: „Isten gyógyitsa a Kegyelmetek beteg lelkét!" Az unitáriusok felzendültek, tiltakoztak az ellen, hogy beteg a lélek, majd Hermányi Dienes apja ezzel zárta a vitát: „De bizony meg is hal; mert vagyon örök halál; beteg volt tehát."[45] Az előző cikkben felvetettük, hogy vélhetően a sociniánus teológia azon felfogására utalt Hermányi Dienes Péter, amely szerint az elkárhozottak büntetése az, hogy nem támadnak fel.[46] Ebben az esetben Faustus Socinus pokolról és örökös szenvedésről alkotott elképzeléseire reflektált igen finoman. Socinus szerint nem mindenkinek kellene az utolsó ítéletkor feltámadni, hiszen nem lenne igazságos az, ha Isten a vétkeseket örök élettel ajándékozná meg csak azért, hogy örökké szenvedhessenek. Az örök élet még a szenvedéssel együtt sem járhat nekik, hanem a nemlét állapota, az örök halál az egyedüli, amely őket illeti.[47]

43 Béla, „Hermányi Dienes…", 33.

44 Molnár Lehel, *Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a kora újkorban* (Szeged: 2020), letöltve: 2023. március 18., https://doi.org/10.14232/phd.10652123., 127.

45 *Hermányi Dienes József szépprózai*…, 151. A *Demokritus*ban: Uo., 197–198.

46 Béla, „Hermányi Dienes…", 32.

47 Hillar, „Lælius and Faustus Socinus…", 18. Hillar azonosítja, hogy ezeket az elképzeléseket Socinus 1601–1602-ben fejtette ki a Rakówban tartott teológiai szemináriumokon. Ezek anyagát az *Epitome colloquii Recoviæ habiti anno 1601*, szerk. Lech Szczucki és Janusz Tazbir (Varsó: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966) tartalmazza modern kiadásban.

Az unitárius hittételek Hermányi Dienes prédikációiban: Torockószentgyörgy

Hermányi Dienestől nyomtatásban is megjelent három halotti prédikáció, illetve két kötet kéziratos prédikációgyűjteménye maradt ránk. A torockószentgyörgyi prédikációkat tartalmazó kötet Hermányi Dienes Torockószentgyörgyön elmondott, húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódó prédikációit tartalmazza 1729–1734 közöttről.[48] A nagyenyedi prédikációkat tartalmazó kötet Hermányi Dienes 1754–55 között elmondott prédikációiból válogat.[49] A nyomtatott halotti prédikációk nem említenek unitáriusokat, viszont mindkét kéziratos kötet számos helyen utal az unitárius hittételekre, így tanulmányunkban ezeket is bemutatjuk.

A torockószentgyörgyi prédikációk anyaga Hermányi Dienes korai prédikációs gyakorlatáról is szolgáltat adatokat. A prédikációk szövegét alapvetően magyar nyelven jegyezte le, de előfordulnak bennük hosszabb latin nyelvű szigetek is, sőt szinte teljesen latin nyelvű prédikációt is tartalmaz a gyűjtemény.[50] A nagyenyedi prédikációkhoz képest Hermányi Dienes sokkal többet hivatkozott bibliamagyarázatokra, teológiai munkákra ebben a gyűjteményben, a prédikációk szövegén, szerkesztésén is érződik, hogy kezdő prédikátor írta őket. Hermányi Dienes itt láthatóan többet polemizált a katolikus és az unitárius vélekedésekkel, mint a nagyenyedi prédikációiban, ezt a példák nagy száma is mutatja.

A torockószentgyörgyi Hermányi Dienes-prédikációkban megjelenő unitárius vélekedések viszonylag jól csoportosíthatók. Az Ötvös Dávidnál és Hermányi Dienes Péternél is megjelenő krisztológiai kérdések mellett a keresztségről és az úrvacsoráról is elmélkedik, de a bibliaértelmezés különbségeiről is szól.

A Mt 28,18-ra írt prédikációjában Hermányi Dienes arról értekezik, hogy „két rendbéli Keresztyének élnek viszsza Urunk Jésusnak ama negyven napok alatt Act 1:3 mondott szavai között, ezzel a nevezetessel s leg-nehezebbel: Tellyes hatalom adatott énnékem mennyen és földön. vagy: Minden hatalom nékem adatott mennyen, földön." A második pont alatt említi a sociniánusokat:

48 S. Sárdi Margit is listázza a kritikai kiadás előszavában. A kötet 63 beszédet tartalmaz autográf kéziratban. Lelőhelye: Nagyenyedi Bethlen Dokumentációs Könyvtár, Ms. 32. (*Hermányi Dienes József szépprózai*…, 24–25.). A továbbiakban *Torockószentgyörgyi prédikációk* formában hivatkozunk a kötetre.

49 A kötetben 33 autográf beszéd olvasható. Lelőhelye: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára, Ms. 37. (*Hermányi Dienes József szépprózai*…, 25.). A továbbiakban *Nagyenyedi prédikációk* formában hivatkozunk a kötetre.

50 A latin nyelvű szövegek fordításában Latzkovits Miklós volt segítségemre, ezért őt illeti köszönet. A latin nyelvű szövegek nyersfordítását a jegyzetek között adjuk.

„II. Sociniani, kik is, az abból vett, Christus Istenségét erősítő Argumentum[na]k, hogy Kristus[na]k több Isteni tulajdonságok közt Mindenhatóság is tulajdonitatik Apoc. 1:8. Joh. 5:17.19. tehát mindenható Isten. ezzel szoktak elö-állani: 1. hogy ezt tellyes hatalmat más adta; az Atya adta. 2. Nem is Omnipotentia ez, hanem potestas. Mellyet e Textu akarnak meg-állitani."[51] Hermányi itt is arról a korábban már említett sociniánus elképzelésről beszélt, miszerint Krisztus nem hétköznapi, hanem isteni tulajdonságokkal felruházott ember volt, éppen ezért Istennek is nevezhető. Nem fogalmazta meg itt annak a vádját, hogy két Istent imádnak a sociniánusok, de a gondolatmenete erre a problémára utal.

A Mt 28,20-ra írt prédikációjában írja, hogy „IV. Valamely titularis I[ste]n szólgái tsak tsupa ember[ne]k tartják a' Kristust; nagy præsidiumjoktól fosztják meg az I[ste]n szólgait, és szép diszt huznak le a' szent Ministeriumrol. ut Sociniani; bizony tsak ahoz képest is betsültetnek az övéiktöl is. Vajha a' miéink is itt náloknál jobbak vólnának!"[52] Hermányi Dienes a sociniánus tanok között itt vélhetően arra utal, hogy maguk a sociniánusok is embernek tekintették Jézust, szerintük csupán hivatala adta isteni minőségét,[53] és Hermányi Dienes ebben a lelkészi hivatal meggyengítését látta, hiszen gondolatmenetét itt nem is a tanokra, hanem a lekészekre hegyezte ki: azokat a lelkészeket, akikkel nincsen Krisztus, a saját híveik is kevésbé becsülik, míg azok, akikkel ott van Krisztus, nagyobb megbecsülést kapnak, hivatásukban pedig Krisztus segíti őket a nehézségek ellenére is.[54]

Hermányi Dienes az úrvacsora kérdésében is utalt az unitárius elképzelésekre két helyen. A Mt 26,26-ra, de elemento panis in S. Cœna témában írt prédikációjában így fogalmaz: „II. Mirari non debet Eccl[esi]a, Si ut ab initio, ita et hodie in cor[ru]mpendis Sacramentis mire se, industrium præstet Diabolus. A' Sacramentumok szent petsétek; némellyeket azért azzal igyekezett fascinalni, ut hæc pignora ipsam rem e[ss]e putent, ut Pontificii; alios eo fascino occecavit, ut hæc sacra symbola pro inamibus figuris habeant; ut Socin. et alii quidam."[55] Az ezt követő prédikációban, amelyet szintén a Mt 26,26-ra írt, így szól ugyanerről

51 *Torockószentgyörgyi prédikációk*, 449. Az átírásban a héber sorszámokat arab számokkal írtuk ki, a rövidítéseket szögletes zárójelben oldottuk fel.

52 *Torockószentgyörgyi prédikációk*, 462.

53 Simén, „Észrevételek Schuler Libloynak…", 134–136.

54 „Kristus van azzal a szolgával etc." (Uo., a nehézségekről pedig Uo., 461. ír.)

55 *Torockószentgyörgyi prédikációk*, 62. „Az egyháznak nem kell azon csodálkoznia, hogy az ördög, amint kezdetben, úgy most is, mennyire igyekszik megrontani a szakramentumokat. [Némelyeket azért azzal igyekezett] megbabonázni, hogy ezeket a biztosítékokat magával a dologgal véljék azonosnak, ahogy a pápisták; másokat azzal az igézettel

a kérdésről: „III. Peccant ergo Sociniani, quod S[anctam] Cœnam pro nudo mortis Christi memoriali habent. Hi homines in defectu peccant; quemadmodum Pontificii in excessu: ut adeo Ellipsis Christiani sui sint, quemadmodum Pontificii pleonasmus ejusdem. Nos medium tenemus; constanter asserendo Sacramentum Cœnae [n]o[n] e[ss]e nudum signum, quæ Pontificior[um] calumnia est."[56]

Hermányi Dienes az úrvacsoravitára utalt a két idézett szöveghelyen, ismertetve a katolikus és az unitárius felfogást, majd a második szöveghelyen a reformátusokat is elhelyezte ebben a dimenzióban. A második idézet a retorika szókészletével operálva próbálja a híveknek elmagyarázni a különféle felfogások közötti különbséget. A katolikusok felfogását a pleonasmushoz (szószaporításhoz) hasonlítja, hiszen többet gondolnak az úrvacsoráról, mint kellene, az unitáriusok viszont csak puszta jelképnek tartják azt, így rájuk az ellipsis (kihagyás) jellemző. A reformátusokat a kettő közé helyezi el. Ezzel a gondolatmenettel párhuzamos az első idézetben olvasható részlet is: a katolikusok a szentséget a dolgokkal azonosnak ítélik meg (Jézus corporaliter et realiter van jelen az úrvacsorában), míg az unitáriusok csak üres árnyképeknek (jelképnek) tartják a szentségeket. Hermányi Dienes ezeket a vélekedéseket az ördög művének tartotta, dogmatikailag eltávolodott tőlük, és a református felfogást ítélte meg egyedüliként helyesnek.

Az unitáriusok keresztségről szóló vitáit is megidézte Hermányi Dienes az úrvacsorával összefüggésben a már idézett Mt 26,26-ra írott prédikációjában: „a Sociniánusok a Kristustól szereztetett Keresztséget elébb betsülik a János Keresztséginel; holott ez az Istentől szereztetett vala, azért az Ur Vatsorájának okául bizony méltán tarthatnák az I[ste]nt; minthogy más nem is szerezhet Sacramentomot, hanem az a' ki szóllotta az idvességes dolgokat, mint azok[na]k fő oka".[57] Balázs Mihály rámutat arra,[58] hogy az erdélyi antitrinitáriusok korai vitáiban megjelenik a keresztség kérdése, illetve Keresztelő János keresztsége is,

vakított meg, hogy ezeket a szent szimbólumokat üres árnyképnek tartsák, mint a sociniánusok és mások."

56 *Torockószentgyörgyi prédikációk*, 66. „Tévednek tehát a sociniánusok, akik az úrvacsorát pusztán Krisztus halálára való emlékeztető jelnek tartják. Ők a hiány vonatkozásában tévednek, amiképpen a pápisták a túlhaladás vonatkozásában: ahogy a keresztényekre [itt vélhetően a sociniánusokra utal a gondolatmenet alapján – megj. B. B.] az ellipsis, úgy a pápistákra a pleonasmus jellemző. Mi középen állunk, és állhatatosan állítjuk, hogy az úrvacsora nem puszta jel, ami a pápisták hamis vádaskodása [velünk szemben]."

57 *Torockószentgyörgyi prédikációk*, 59.

58 Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Humanizmus és reformáció 14. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 88–131., különösen: 114–117.

azonban az anabaptisztikus tendenciáktól való távolságtartás miatt ebben a kérdésben az erdélyiek igen óvatosan nyilatkoztak. Servet a *Restitutió*ban kifejtette, hogy Keresztelő János keresztsége csak előkészület a jövőre, és akik általa keresztelkedtek meg, majd még egyszer meg kell ezt tenniük. Balázs Mihály kifejti, hogy ezt a második keresztséget a reformátorok nem újrakeresztelésnek, hanem tanításnak értelmezik. Az erdélyieknél is halványan megjelentek a Servetre jellemző anabaptisztikus gondolatok, úgy vélték ők is, hogy „Krisztus feltámadása előtt nincs igazi keresztség", de alapvetően kerülték az erre vonatkozó polémiát.[59] Ezek alapján látható, hogy az unitáriusok körében valóban megjelenik Keresztelő János és Krisztus keresztsége különbözőségének gondolata, illetve Krisztus keresztségének felértékelése, de nem olyan élesen, ahogyan azt Hermányi Dienes a saját argumentációjának erősítésére felhasználja.

A szabad akarat és az üdvözülés kérdésében Hermányi Dienes a pelagiánusokhoz hasonlította az unitáriusokat a Mt 26,33–35-re írott prédikációjában. Azt mondja, hogy „I. Nem idvességes és nem I[ste]n szerint való Tudomány tehát az a' melly ugyan tanitja az ember[nek] maga hittségét. Talis est doctrina Pontifi[ciorum] operum merito, deque satisfactionibus privatis. El-mondják ugyan szóval ők is, a' mint a minap olvasám az ő Kassán nyomtatott Catechesisekböl, hogy az ember magától semmi jót nem tselekedhetik, hanem az I[ste]n k[e]g[ye]lme által; […] Sociniani pariter in hac navicula stultorum remigant cum aliis Pelagianis".[60] Socinus az üdvözülés és szabad akarat kérdésében eltérően gondolkodott a kálvini tanokhoz képest. Socinus elveti az eredendő bűn létét, illetve elfogadja az ember szabad akaratának meglétét, az üdvözülésről pedig úgy vélekedik, hogy a halhatatlanság csak Krisztus híveinek jár, hiszen Isten Krisztus által mutatta meg nekünk, miképp éljünk, hogy cselekedeteink által az örök életet megnyerjük. Azonban az ember szabad akaratán múlik, hogy követi-e ezt az utat.[61] Hermányi Dienes alapvetően nem a katolikusokkal, hanem a pelagiánusokkal helyezte párhuzamba a sociniánus elképzeléseket, és helyesen is járt el, hiszen Pelagius valóban hasonlóképp vélekedett. Pelagius úgy gondolta, hogy az Istentől kapott kegyelem segítségével az ember képes erkölcsösen élni, de a döntésben az embernek is felelőssége van, hiszen az ember Istentől kapta szabad akaratát, hogy felé fordulhasson. Pelagius szerint az ember valóban fele-

59 Uo., 115–116.

60 *Torockószentgyörgyi prédikációk*, 102. A latin részek fordítása: „Ilyen a pápisták tanítása a jócselekedetek érdeméről és a büntetés megváltásáról." és „A sociniánusok hasonlóképpen a bolondok ezen hajócskájában eveznek más pelagiánusokkal egyetemben."

61 Hillar, „Lælius and Faustus Socinus…", 14–16.

lős ezért a döntéséért. Ezek alapján méltán gondolhatta Hermányi Dienes, hogy a pelagiánusok és a sociniánusok ugyanabban a hajóban eveznek, hiszen ezek a tanok nagyon is hasonlítanak, s gondolataik között jól kimutatható a kapcsolat is.[62]

A torockószentgyörgyi prédikációkban Hermányi Dienes két helyen utalt a bibliamagyarázatokra. A Mt 26,31-re írott prédikációban Hermányi azt a bibliai helyet magyarázta, amikor Jézus ezt mondta: „Mindnyájan megbotránkoztok bennem ezen az éjszakán, mert meg van írva: »Megverem a pásztort, és elszélednek a nyáj juhai.«"[63] Ennek magyarázata közben tért ki arra, hogy miként értette Jézus Zakariás szavát magára,[64] majd megjegyezte, hogy ez egy nehéz hely a Bibliában. Emiatt „nagy Elméket bírt arra, hogy ez a' Sz[ent] Lélek tzélja szerint nem a' Kristusról szólló profetzia vólna; hanem tsak a' Kristust alkalmaztatta magára, minthogy jól látta, hogy a' szók jól illenek ö fölségére s eloszlando tanitványira. Grotius és a Remonstránsok una cum Socinianis hac opinione sit. De ez nem egyéb, hanem az I[ste]n beszédével való viszszá élés; melly az Irások[na]k megvesztegetése; s az Uj Testamentom[na]k hazugsággal való vádolása."[65] Hermányi Dienes itt azzal vádolta a sociniánusokat, hogy félremagyarázzák az adott bibliai helyet, s az unitáriusok érvelésére egy másik prédikációjában is elrejt egy be nem fejezett mondatot. A tévelygésekről beszélve írta, hogy: „De igen szépen adja ki magát, ezek[ne]k példajokban a' hitetlenség; t. i. hogy neki annya a' nagy tudatlanság: dajkája ama maga-hitt okosság; melly a szem s fül után hallgat; s maga praescribál, a' mit hinni akar, sőt annak hellyet és idöt. Si Sociniani præscribunt quid optent demonstrari. etc."[66] Habár Hermányi Dienes alapvetően itt nem a sociniánusokról beszélt, a sociniánusokat adja meg példaként, hogy ők is hason-

62 Pelagius idézett gondolatait összegzi: Pásztori-Kupán István, „Élettapasztalati és teológiai motívumok Augustinus és a pelagiánusok vitájában", in *Átjárható határok: Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*, szerk. Fekete Károly, Kustár Zoltán és Kovács Ábrahám (Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2011), 351–369., 363–365.; Socinus és Pelagius gondolatainak kapcsolatáról: Borbély István, „A mai unitárius hitelvek kialakulásának története (Rendszeres unitárius hittan-történet)", *Keresztény Magvető* 50., 4. füzet (1923): 153–172.

63 Mt 26,31.

64 „Vágd le a pásztort, széledjen el a nyáj!" (Zak 13,7 – A bibliai idézetet a RÚF 2014 alapján közöltük.)

65 *Torockószentgyörgyi prédikációk*, 92. A sociniánusokra vonatkozó mondat fordítása: „[Grotius és a Remonstránsok] a sociniánusokkal egy véleményen vannak [ezt a kérdést illetően]."

66 *Torockószentgyörgyi prédikációk*, 316. A latin rész fordítása: „Ha a sociniánusok előírják, mit szeretnének demonstrálni stb."

lóképpen demonstrálják mondandójukat, mint azok, akik maguk írják elő, mit akarnak hinni. A két szöveghely egymás mellé helyezése rávilágít arra, hogy Hermányi Dienes több esetben nemcsak az unitárius tanokkal nem ért egyet, hanem azok argumentációját sem tartja sokra.

Az unitárius hittételek Hermányi Dienes prédikációiban: Nagyenyed

A nagyenyedi prédikációk meglepően kevés, csupán két helyen utalnak unitáriusokra, s Hermányi Dienes bennük sem elegyedik hosszas érvelésbe, hogy az unitárius vélekedéseket megcáfolja, csupán a problémafelvetésig jut el. Nagyenyedi prédikációi érezhetően kiforrottabbak a torockószentgyörgyieknél, s kisebb hangsúlyt fektetnek a polemizálásra is.

Egy helyütt, amikor az Isten hat titulusáról beszél, és felsorolja azokat, kiemeli, hogy „Negyedik ez: HATALMAS ISTEN; melly titulust még az Unitariusok is fel-adnak nékie".[67] Hermányi Dienes itt csak csipkelődik az unitáriusokkal, utalva arra, hogy sok mindenben nem értenek egyet, de legalább ebben az egyben megegyeznek a vélekedéseik.

A nagyenyedi prédikációkban is előkerül annak a vádja, hogy az unitáriusoknak két istene van, de csak egy alkalommal. Az 1755. év első napjára írott prédikációjában írja:

> „Kettőtől kéri az Apostol e' két nagy jót, melly be foglal minden jót:
>
> 1. Az ISTENTŐL, A' MI ATYÁNKTÓL; és
>
> 2. AZ UR JESUS KRISTUSTÓL. Kettötöl láttatik kérni az Apostol az áldást; de ugy mint egytöl; mert igen szépen lehet ezt igy érteni: Az ISTENTÖL, a' ki a' mi Atyánk, és az Ur Kristus; mert nékünk két Istenünk nintsen mint Soczinusnak az Unitarius álnok név mellett: mert bizony mondom, hogy a' Sidók és Törökök inkább Unitáriusok, mint a Socziniánok.
>
> Itt sok szép kérdésetskék fordulnának elö; de én keveset emlitek:
>
> 1. K. Miért tétetik az Atya Isten mellé, mint az áldásoknak kutfeje, az Ur Kristus? F. Azért 1.) mert Isteni; söt egy Isten az Atyával, ama drága mondása szerint: Én és az Atya egy vagyunk Jan. X. 30.

67 *Nagyenyedi prédikációk*, 38.

> mellyért köveket ragadozának ellene a Sidok mint Kanaháni Unitáriusok. […]"[68]

Hermányi Dienes itt igencsak kifordította a sociniánus elképzelést Krisztus istenségét illetően, de nem mond újat a korábbiakhoz képest, csupán egy bibliai helyet idézve argumentálja, miért nincsen a reformátusoknak két istenük. Új elem, hogy az unitárius nevet álnoknak nevezi, hiszen a sociniánus krisztológiából azt a következtetést vonja le, hogy két Istenben hisznek, ezzel szemben az egységre való utalás csakis álnokság lehet. A monoteista felfogást illetően még a zsidókat és a muszlimokat is inkább tartja unitáriusnak, mint a sociniánusokat. Az argumentumban is visszatér a zsidókra való utalás e tekintetben, hogy amikor Krisztus azt mondta, „Én és az Atya egy vagyunk", akkor a zsidók követ ragadtak ellene, hiszen nem fogadták el őt egynek Istennel. A kánaáni unitárius megnevezés alkalmazása a zsidókra gúnyos az unitáriusokra nézve, de az érvelésbe jól illeszkedik. Az idézett részlet után Hermányi még arról is elmélkedik, hogy a Szentlélek sem felejtendő ki ebből a kérdésből, itt már nem említi az unitáriusokat név szerint, de álláspontja természetesen a református ortodoxiát tükrözi a szentháromságtan kérdésében.

Konklúziók

A *Nagyenyedi Demokritus*ból korábban már elemzett részletek, illetve a most ismertetett újabb adatok Hermányi Dienes és az unitáriusok viszonyáról több tanulsággal is szolgálnak. Megfigyelhető, hogy Hermányi Dienes szövegében igen sok helyütt megjelennek az unitáriusok, amely abból is fakad, hogy különféle munkái erősen ragaszkodnak a korabeli valósághoz, a személyek felidézése során pedig szinte mindenütt megjelenik az illető felekezeti hovatartozása.

Hermányi Dienes nagyapjáról, illetve édesapjáról szóló történeteiben figyelhető meg az erősebb felekezeti szembenállás, magánál az írónál pedig a korai szövegek tartalmaznak polemikusabb részleteket. A nagyapjáról nem tudunk sokat, de az *Emlékirat* a foglalkozása mellett a katolikusokkal és az unitáriusokkal való vitáit emeli ki hosszabban. Ötvös Dávid nem a hosszan argumentáló vitapartnert testesíti meg, hanem azt, aki kevésbé tanult, de erélyes (olykor erőszakos is), amikor a hit kérdéseiről esik szó, és nem hajlandó mást elfogadni, csak a református tanításokat. Hermányi Dienes Péter vitái ezzel szemben jobban argumentáltak, a sociniánus tanok mélyebb ismeretéről árulkodnak, s olykor komo-

68 *Nagyenyedi prédikációk*, 173.

lyabban, olykor tréfásabban győzi le vitapartnereit. Már Ötvös Dávidnál is megfigyelhető, hogy a sociniánus tanokra reflektál – habár nála ezek nagyon rejtve bújnak meg a történetekben –, Hermányi Dienes Péter viszont már egyértelműbben utal ezekre a tételekre.

A viták középpontjában Ötvös Dávidnál a sociniánus krisztológia elképzelései és a szentháromság-tagadás állnak, Hermányi Dienes Péternél viszont már Isten mindentudása és Socinus pokolról és üdvözülésről alkotott vélekedései is megjelennek. Hermányi Dienes Pétertől nem maradt fenn közvetlen forrásból szövegünk, így nem tudjuk, hogy például prédikációiban milyen más tételeket említhetett még meg, de ismeretei alaposnak tűnnek a róla elmondott történetek alapján.

Hermányi Dienes József korai prédikációi sokkal hevesebbek az unitáriusokkal való vitatkozást tekintve, a felhozott témák részben egyeznek a családtagjainál is megjelenőkkel, de ezek a reformátusok körében annyira elterjedt argumentumok, hogy vélhetően toposzokról van itt szó. Hermányi Dienes felidéz olyan témákat is, amelyek nem a rokonokról megörökített történetek: az unitáriusok keresztségi vitáit, az úrvacsoráról alkotott elképzeléseket, illetve néhány bibliai hely félreértelmezését tematizálja. A történetek arról árulkodnak, hogy Hermányi Dienes Péternek több konfliktusa volt, mint fiának, de nem feltételezzük, hogy neki ne lettek volna személyes vitái, vélhetően csak jobban hallgatott ezekről, hiszen a *Nagyenyedi Demokritus*ban is igyekszik magáról egyes szám harmadik személyben beszélni, keveset felfedni saját magából, habár ez nem mindenütt sikerül.

A nagyenyedi prédikációk kevés adata arra enged következtetni, hogy ezekben Hermányi már nem tartotta annyira fontosnak az unitáriusokkal való vitatkozást. Ez annak is betudható, hogy a torockószentgyörgyi környezet még igen kevert felekezetű volt,[69] és ott esetlegesen nagyobb szükség volt a református ortodoxia hirdetésére prédikációiban. A *Nagyenyedi Demokritus* történeteiben – melyek a legkésőbb keletkeztek az említett szövegek közül – már csak a csipkelődés marad meg, sőt több helyütt említi Hermányi, hogy jó kapcsolatot ápol egy-egy unitáriussal is.

Az újabb adatok csak megerősítik azt, hogy Hermányi Dienes idejében a hitviták már kevésbé voltak élesek, azonban a felekezeti különbségek még jelen voltak a korabeli gondolkodásban, és habár Hermányi Dienes nem a felekezethez tartozás alapján ítélt meg vagy ítélt el egy-egy személyt, a felekezetiség még az identitás egyik fontos elemét adta számára.

69 *Hermányi Dienes József szépprózai*…, 11.

Rezi Elek[1]

Sztankóczy Zoltán élete, egyházszolgálata, teológiai munkássága és szellemi öröksége

Sztankóczy Zoltán a magyarországi unitárius egyházi, vallásos életnek, a teológia tudományos művelésének markáns világi személyisége volt a 20. század utolsó évtizedeiben. Az unitárius és általában a keresztény teológia iránti érdeklődése, szorgalma, buzgósága, valamint egyházszeretete, emberi tartása példamutató volt. Tanulmányomat a „tisztesség adassék" szellemében igyekeztem összeállítani és objektíven mérlegelni tiszteletre méltó szellemi örökségét.

Élete

Sztankóczy Zoltán 1916. október 23-án született Aradon. Édesapja, Sztankóczy Ödön a Magyar Államvasútnál (továbbiakban: MÁV) dolgozott, édesanyja Réthy Erzsébet, öccse Géza volt. A család a trianoni békediktátum erdélyi következményei miatt Magyarországra költözött, és több erdélyi menekülthez hasonlóan „a budapesti unitárius egyházközség támogatását élvezte".[2]

Elemi és középfokú tanulmányait Budapesten végezte. Egyetemi tanulmányait 1940-ben kezdte meg Kolozsváron, a bécsi döntést követően a részben visszatért Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem újonnan alapított közgazdasági karán, 1944-ben szerzett oklevelet. Ugyanitt 1945-ben summa cum laude minősítéssel szerezte meg a doktori fokozatot még épp időben, ugyanis az egyetem 1945. májusában megszűnt.[3]

A második világháború után végleg Budapestre költözött, ahol új életlehetőségek nyíltak meg számára. Sztankóczy kezdetben a MÁV budapesti igazgatóságán dolgozott, majd a nemzetközi közlekedés és a közlekedésfejlesztés területén tevékenykedett, részben gyakorlati, részben tudományos és egyetemi oktatói

[1] Rezi Elek (1954, Székelykeresztúr) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Rendszeres Teológiai Tanszéke nyugalmazott professzora az unitárius szakirányon. Elérhetősége: rezielek@proteo.hu.

[2] Sztankóczy András levele Rezi Elekhez, 2023. január 25. Köszönöm Sztankóczy Andrásnak az édesapjával és a Sztankóczy családdal kapcsolatos tájékoztatásait, adatait.

[3] N. N.: „Sztankóczy Zoltán", *Unitárius Élet* XLVI., 5. sz. (1992): 4.

munkakörökben. Ezeknek a munkaköröknek a betöltéséhez szükséges német, francia, olasz nyelvekből képesítést szerzett. Tehetségének és szorgalmának köszönhetően a Közlekedési Minisztérium osztályvezetője, majd az Országos Tervhivatal főosztályvezetője megbízatásokban töltött be felelősségteljes vezetői munkaköröket.

Sztankóczy Zoltán, aki a Magyar Tudományos Akadémia közlekedési főbizottságának is tagja volt, a Közlekedéstechnikai és Szervezési Intézet Közlekedési Földrajz Tanszékén docensi, később professzori minőségben előadásokat tartott (7. félév, heti 4 óra, 8. félév, heti 3 óra).[4] A hallgatóinak egyetemi jegyzetet adott ki.[5]

A kolozsvári tanulmányai alatt munkát vállalt a kolozsvári MÁV-nál, itt ismerte meg első feleségét, Bálint Annát, aki szintén a MÁV-nál tevékenykedett. 1944 decemberében a budapesti Nagy Ignác (korábban: Koháry) utcai unitárius templomban összeházasodtak. Az esketési szertartást Barabás István hitoktatólelkész végezte. Házasságukból 1951-ben megszületett Katalin leányuk. Sajnos a családi életük zátonyra futott, és 1965-ben elváltak. A második feleségével, a monori származású Méhes Mártával 1967-ben kötött házasságot. Házasságukat Isten egy fiúgyermekkel, Andrással áldotta meg.

Sztankóczy Zoltán rövid betegeskedés után, 2002. május 4-én otthonában, szerettei körében halt meg. Az urnás temetése 2002. május 31-én történt.[6] A Szent Gellért-urnatemető ravatalozójában a gyászbeszédet Kászoni-Kövendi József budapesti lelkész tartotta, búcsúztatót Szabó Árpád, az erdélyi unitárius egyház püspöke mondott. Léta Sándor, a Bartók Béla Unitárius Egyházközség lelkésze közölte, hogy a Sztankóczy urnáját tartalmazó fülkét az egyházközség minden évben megkoszorúzza a reformáció vagy a halottak napján.[7]

A *Keresztény Magvető* tájékoztatta olvasóit, hogy „2002. május 4-én elhunyt dr. Sztankóczy Zoltán testvérünk". Az emlékét *A ma és a holnap unitarizmusáról*

4 A Közlekedési Minisztérium Évkönyve, 1959–1960. tanév története, 17–18.

5 Sztankóczy Zoltán, *Közlekedési földrajz: Közlekedési szakú gazdasági üzemmérnök hallgatók részére, valamint a nappali, esti és levelező közlekedési üzemmérnök hallgatók számára*, egyetemi jegyzet (Budapest: Tankönyvkiadó, 1971), 92. o.

6 N. N., „Sztankóczy Zoltán", *Unitárius Élet* 56., 3. sz. (2002): 19.

7 Léta Sándor levele Rezi Elekhez, 2023. január 29. Köszönöm Léta Sándor lelkésznek a tájékoztatásait.

című tanulmányának a publikálásával idézte fel.[8] A folyóirat a Halottaink rovatban is kiemelte teológiai munkásságát és egyházszolgálatát.[9]

Sztankóczy Zoltán életét és egyházszolgálatát Béres-Muszka Ibolya levéltáros körvonalazta az *Unitárius Élet* folyóiratban.[10] A visszaemlékezésében elismeréssel nyilatkozott Sztankóczy személyéről és hatásáról az egyházközség híveire. „Én Sztankóczy Zoltánt több mint 15 éve ismertem meg a Nagy Ignác utcai templomban. Ápolt, gondozott külseje, ízléses öltözete sugározta belső harmóniáját – még ismeretlenül, a templompadban ülve is. Aktív templomba járó ember volt, ismerte, számon tartotta a többi egyháztagot, figyelemmel kísérte életüket. Személyiségének varázsa, jelenléte a közösségben meghatározó volt. Emberi, egyháztagi megnyilvánulásai mélységes tisztaságról adtak tanúbizonyságot. Békességre igyekvő, bölcs emberként ismertem meg."[11] Sztankóczy Zoltán egykori munkatársai, valamint fia, Sztankóczy András egy videómegosztó oldalon két rövidfilmben emlékeztek életére és a magyarországi unitárius egyházkerület érdekében végzett munkájára.[12] Rezi Elek az erdélyi és a magyarországi lelkészek, világiak közös teológiai konferenciáinak szervezésében és irányításában végzett tevékenységét emelte ki.[13]

[8] „A ma és a holnap unitarizmusáról", *Keresztény Magvető* 108., 2–3. sz. (2002): 173–182.

[9] „Dr. Sztankóczy Zoltán tanár, a Magyarországi Unitárius Egyház tagja, a Budapesti Unitárius Egyházközség örökös presbitere 2002. május 4-én, életének 86. esztendejében visszaadta lelkét teremtőjének. Az unitárius vallás 20. századi megélésnek módjait a teológia mint tudományág művelésén át kereste, s válaszát az unitárius vallásosságról írt tanulmányai és könyvei tették maradandóvá. A 21. századi unitárius teológia komoly, felkészült, áldozatos munkát végző művelőjét veszítette el: munkái, gondolatai azonban megmaradnak az utókornak. Temetésére május 31-én került sor a budapesti Szent Gellért plébánián, az egyházi beszédet Kászoni József budapesti lelkész mondta, erdélyi egyházunk részéről dr. Szabó Árpád püspök búcsúztatta." Halottaink rovat, *Keresztény Magvető* 108., 2–3. sz. (2002): 209.

[10] Béres-Muszka Ibolya, „Dr. Sztankóczy Zoltánra emlékezve", *Unitárius Élet* 56., 3. sz. (2002): 2.

[11] Uo. 2.

[12] „Emlékezés Sztankóczy Zoltánra", *YouTube*, 2008. február 3., letöltve: 2023. augusztus 2., https://www.youtube.com/watch?v=sTXtm09RW0I.; „A világi teológus. In Memoriam Sztankóczy Zoltán", *YouTube,* 2008. február 3., letöltve: 2023. augusztus 2., https://www.youtube.com/watch?v=d8H8XoWnSog.

[13] Rezi Elek, „Unitárius teológiai konferenciák a 20. század utolsó évtizedében", *Keresztény Magvető* 126., 3. sz. (2020): 266–277.

Egyházszolgálata

Sztankóczy Zoltán a sikeres világi életpálya befejezése után, a nyugdíjaséveinek kezdetén kapcsolódott be intenzíven a Magyarországi Unitárius Egyház (a továbbiakban: MAUE) és a budapesti unitárius egyházközségek tevékenységébe. Ezzel a munkájával párhuzamosan indult el a teológia tudományos művelésének az útján. A széleskörű, intenzív egyházi megbízatásai, vállalásai közül megemlítem a fontosabbakat.

• A Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviselő Tanácsának a tagjaként, aktívan elősegítette az egyházi élet szervezését, irányítását, gazdagítását. Fontos célkitűzése volt a világi hívek bevonása az egyház vagy az egyházközségek vezetésébe, irányításába. A Nagy Ignác utcai unitárius egyházközség tiszteletbeli presbitereként intenzíven bekapcsolódott a gyülekezeti munkába. Az istentiszteleteket rendszeresen látogatta, a keblitanácsi gyűléseken hasznos tanácsokat adott, az egyházközségi bibliaórákat éveken át tartotta. A magyarországi unitárius egyházközségek vallási életét nyomon követte és segítette. Sztankóczy a MAUE képviseletében, Mikó István főgondnokkal, Kászoni-Kövendi József budapesti lelkésszel együtt részt vett az 1999. november 26–27-én tartott vargyasi zsinaton is.[14] Szakmai, baráti kapcsolatokat ápolt erdélyi teológiai tanárokkal, lelkészekkel, unitárius egyházközségeket látogatott meg. Az egyházat külföldi értekezleteken, konferenciákon is képviselte.

• A Magyarországi Unitárius Egyház teológiai intézetének (tanulmányomban a teológiai műhely megnevezést is használom) kurátora volt, és igyekezett minél eredményesebben működtetni azt. A teológiai műhely 1997. évi munkatervének fontosabb célkitűzései között első helyen a *Korunk unitarizmusa* konferenciasorozat megszervezése és elindítása szerepelt. Ezzel párhuzamosan figyelemreméltó munkaterületeket is kijelölt: a felnőtt-bibliaórák előadásainak a rendszeresítése, a konfirmáció előtti és utáni csoportokban, valamint az ifjúság körében a vallásoktatás (hittantanítás) megszervezése, a Bibliatanácsban és az Ökumenikus Tanácsban való részvétel.[15] Az intézet kurátoraként szorgalmazta teológiai könyvek, folyóiratok beszerzését, és olvasásra ösztönözte a lelkészeket, híveket. Sztankóczy Zoltán kezdeményezésére az egyház a Teológiai Füzetek könyvsorozatot indította útjára, amelyben a magyarországi unitárius egyház

[14] N. N.: „Zsinat", *Keresztény Magvető* 105., 3–4. sz. (1999): 229.

[15] A Magyarországi Unitárius Egyház Teológiai Intézetének Szempontok elnevezésű körlevele. Szerkesztette Sztankóczy Zoltán, Budapest, 1996. november 11., 1–2. oldal. Rezi Elek tulajdonában.

teológiai könyveket publikált. Ebben a sorozatban Sztankóczy négy könyvet adott ki.

• Teológiai munkásságának, ökumenikus elkötelezettségének köszönhetően a Magyar Bibliatársulat kuratóriumának, a Magyar Pax Romana fórumnak is tagja volt.[16] A szegedi nemzetközi biblikuskonferenciának állandó résztvevője volt. A Szent László Akadémia *Beszélgetések Istenről* című előadás-sorozatának meghívott előadójaként, 2001. május 30-án előadást tartott. A Vallásszabadság Nemzetközi Társulata (IARF) regionális konferenciáin az egyház képviselőjeként vett részt.

• Az Erdélyi Unitárius Egyház és a Magyarországi Unitárius Egyház közös teológiai konferenciáinak kezdeményezője, ihletője, szervezője, irányítója volt. A közös unitárius teológiai konferenciák célja az unitarizmus alapvető teológiai, etikai, liturgiai, ekléziológiai témáinak időszerű kibontása, értékelése.[17] Sztankóczy úgy gondolta, hogy a konferenciasorozat eredményeként az unitárius hitelveket új kontextusba helyezzük, a kereszténység alapvető hitelveihez közelebb kerülünk, az unitárius krisztológiát (ha van ilyen – megjegyzés R. E.) megalapozzuk, és végső lépésként egy hittankönyvet és egy új, modern unitárius kátét állítunk össze, amelyet ki is adunk. Úgy tervezte, hogy Kolozsváron, 2004-ben egyetemes zsinatot tartunk a káté és a hitelvi szöveggyűjtemény megvitatása és elfogadása érdekében.[18] Sajnos a halála (2002) beleszólt tervei kivitelezésébe.

• Sztankóczy intenzív publicisztikai tevékenységet folytatott. Az *Unitárius Élet* havilapban rendszeresen publikált, és Teológiai Műhely néven állandó rovatot indított, amelynek a célját így körvonalazta: „Most induló rovatunkkal fórumot kívánunk adni szabadelvű teológiai írásoknak. Olvasóink már eddig is rendszeresen találkozhattak ilyen jellegű cikkekkel; ezentúl tematikus összeállítások formájában egy-egy témakör alaposabb, több oldalról elemzett megvilágítását szeretnénk bemutatni. Elsőként a hazai unitárius teológiai gondolkodás gerincét alkotó *Korunk unitarizmusa* konferenciasorozat céljáról, hátteréről, felépítéséről szóló cikket, majd az unitárius vallásbölcselet múltjának egy-egy neves állomását elemző írást adunk közre."[19] A rovatban Sztankóczy Zoltán két

16 A Magyar Pax Romana katolikus értelmiségi szervezet. A II. vatikáni zsinat szellemiségének elkötelezettje. A kölcsönös megértés és az értelmiségi párbeszéd szorgalmazója.

17 Rezi Elek, „Unitárius teológiai konferenciák a 20. század utolsó évtizedében", *Keresztény Magvető* 126., 3. sz. (2020): 266–277.

18 Sztankóczy Zoltán, Szempontok a teológiai intézet 1997. évi munkatervének összeállításához, Budapest, 1996. november 11. Egy példány Rezi Elek tulajdonában van.

19 Sztankóczy Zoltán, „Teológiai Műhely", *Unitárius Élet* 52. évf., 2. sz. (1988): 4.

írását közölték, ugyanakkor magyarországi lelkészek (Szent-Iványi Ilona, Kászoni-Kövendi József, Rázmány Csaba, Nyitrai Levente), felkért szakemberek (Somogyi László egyetemi tanár, Bencze Franciska) időszerű teológiai témákat szólaltattak meg. Ugyanakkor három alkalommal részletet közöltek Szentábrahámi Lombárd Mihály *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint* című művéből, Enyedi Györgynek a János evangéliuma prológusához írt magyarázatából, Rotterdami Erasmus és Morus Tamás műveiből, valamint a *Didakhé: azaz A tizenkét apostol tanítása* c. ókeresztény munkából, továbbá közölték a *Levél Diogenétoszhoz* című keresztény apologetikus írást is. A tanulmányom végén közlöm Sztankóczy Zoltán szellemi örökségének, könyveinek, írásainak, a különböző folyóiratokban publikált tanulmányainak bibliográfiáját.

Teológiai munkássága

Sztankóczy Zoltán a teológiai tudományosság, az unitárius egyháza és unitárius hite iránti elkötelezettségéről őszintén és alázatosan vallott az első közös teológiai konferencián elhangzott előadása zárógondolataiban. „Befejezésül: ismételten megköszönöm egyrészt azt, hogy szót kaptam, és még inkább azt, hogy meg is hallgattak. Ha úgy találják, hogy bőven akad kifogásolni való abban, amit elmondani bátorkodtam, úgy, kérem, tudják be annak, hogy teológiai tájékozottságom annak ellenére sem hasonlítható az Önökéhez, hogy majdnem negyedszázadot töltöttem már azzal, hogy minél jobban megismerkedjem a Szentírással és a Szentírás többoldalú magyarázataival, valamint a vallási megújulásért fáradozó teológusok nézeteinek megismerésével és unitárius szemszögből való elemzésével. Mindemellett szavaim nem voltak többek, mint egy unitárius hívő őszintén megvallott nézetei, amely nézetek mögött a hitbeli megújulás elkötelezettsége, és ez elkötelezettség mögött pedig unitárius egyházunk és hitünk szeretete áll, azé a hité, amely mindnyájunkban mint Isten szerető ajándéka él."[20]

Sztankóczy a teológiai tudományok két területére irányította munkásságát: a rendszeres és a bibliai teológiára. Első írásai a rendszeres teológia területéről ihletődtek, amelyek kéziratos formában terjedtek és maradtak fenn a MAUE levéltárában 1991-ből, és az *Unitárius hittani dolgozatok* címet viselik.

Sztankóczy kezdetben tudatosan fordult az unitárius és szabadelvű teológia felé, mert világi unitáriusként a rendszeres teológiának ezt az irányzatát a leghamarabb akarta megismerni. Ennek kézzelfogható lehetősége az észak-amerikai és az angol unitárius, a francia, svájci szabadelvű folyóiratokban, valamint egy

[20] Sztankóczy, „A ma és holnap unitarizmusáról"…: 182.

német magazinban közölt írások, tanulmányok áttekintése, fordítása és publikálása volt. Az alábbi folyóiratokban publikált: *Faith and Freedom* (három), *Unitarian Universalist Christian* (kettő), *Évangile et Liberté* (tizenhárom), *Le Protestant* (kettő). Sztankóczy ugyanakkor a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* magazin két riportját szemelvényezte, Eugen Drewermann szabadelvű lelkész teológiai írásaiból. Olyan kiváló unitárius és szabadelvű teológusok, lelkészek írásaiból fordított, mint az angol teológus Arthur Long, a francia szabadelvű teológus André Gounelle, az észak-amerikai unitárius univerzalista David P. Parke és Palfrey Perkins lelkészek, a történeti Jézus-kutató Paul Trudinger, a svájci szabadelvű lelkész Gastonn Wagner és mások. Összesen huszonkét tanulmányt fordított le magyar nyelvre 1992–1993-ban, amelyeket a könyv formában 1995-ben adott ki a Teológiai Füzetek sorozat 2. számában.[21] A könyv előszavában kiemeltem érdemeit: „A szerző munkáján érződik az útkeresés küzdelme, ami a válogatást és az elrendezést illeti. De meggyőződésem, hogy jó úton jár, és a sorozat következő kötete egységesebb összefüggésben fog megjelenni. Elismeréssel és köszönettel adózunk a szerzőnek azért a kitartó és önzetlen munkáért, amelynek eredményeképpen mindnyájunkat megajándékozott ezzel a hiánypótló könyvvel."[22]

A szabadelvű teológia tanulmányozása után érdeklődése három kiváló római katolikus teológus felé fordult. Érdeklődésének irányát azzal magyarázta, hogy a kereszténységnek közös útkeresésében jelen kell lennünk. „Fontos szempont, illetve eredmény, hogy a kereszténységen belül megnőtt a közös út, az összefogás megbecsülése és egymás híveinek szíves fogadtatása, hitviták helyett a kölcsönös megértés és összefogás értékelése és keresése. Mindezek a jelenségek nem hagyhatják az unitárius vallást sem érintetlenül."[23] A *z Ökumenikus gondolkodás és a hit* című munkájában Pierre Teilhard de Chardin, Joseph Ratzinger és Hans Küng római katolikus teológusok fontosabb műveit mutatta be és értékelte.[24] Az említett munkák megjelenése nagy időbeni eltolódást mutat, a tartalmuk és a beosztásuk is különböző szempontokat tükröz. Sztankóczy ismertetései

21 Sztankóczy Zoltán, *Szemelvények unitárius és szabadelvű keresztény írásokból 1992–1993.* Teológiai füzetek 2. (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház, Teológiai Intézet, 1995), 146 pp.

22 Sztankóczy *Szemelvények unitárius és szabadelvű…* Előszó (lapszámozatlan).

23 Sztankóczy Zoltán, *Ökumenikus gondolkodás és hit. Első kötet. Pierre Theilhard de Chardin, Joseph Ratzinger, Hans Küng.* Teológiai Füzetek 3. (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház, Teológiai Intézet, 1996). 7.

24 Sztankóczy, *Ökumenikus gondolkodás…*

rendjén magyarul megjelent munkákat használt, de a német nyelvű munkákból is fordított.[25]

Nagy érdeme, hogy a könyvekben bemutatott teológiai felfogásokat elemzi, értékeli, és Unitárius kommentár címen összefüggéseket, kapcsolódási pontokat keres a nyitottság, a tolerancia, a kölcsönös tisztelet szellemében. A kommentárjaiban alkalmat talál teológiai témák kifejtésére. Pierre Teilhard de Chardin munkáihoz írt kommentárjában[26] a tudomány és a vallásos hit problémakörét, valamint krisztológiai szempontokat tárgyal Varga Béla műveire is támaszkodva. A Joseph Ratzinger munkájához írt terjedelmes kommentárjában[27] a hit lényegéről, tartalmáról, a hit Krisztusáról, valamint Isten egységének a kérdésköreiről elmélkedett. A Hans Küng munkáihoz írt kommentárjában[28] „korunk ökumenikus paradigmájának" a jelentőségéről, fontosságáról nyilatkozott.

Sztankóczy kommentárjainak a summája az, hogy a ma unitarizmusának egyfelől figyelemmel kell kísérnie a nagy, tradicionális vallások hitelveinek megreformálásában tett lépéseket, másfelől – hűségesnek maradva az unitarizmus lényegét jelentő hitelvekhez – nagyobb megértést kell keresnie a kereszténység egészében elfogadott és követett teológiai modernizáció irányába.

A protestáns teológia képviselőinek felfogását is tanulmányozta (úm. Rudolf Bultmann, Paul Tillich, Wolfhart Pannenberg, John B. Cobb, Thomas J. J. Altizer). A magyar unitárius teológusok közül előszeretettel hivatkozott Dávid Ferencre, Enyedi Györgyre, Szentábrahámi Lombárd Mihályra, Ferencz Józsefre és Varga Bélára.

Sztankóczy Zoltán teológiai felfogásának a lényegét az alábbiak szerint körvonalazhatjuk. Az unitarizmus sarkalatos tétele az egyszemélyű és egylényegű egy Isten megvallása, akihez amiként a múltban, úgy a jövőben és hűségesen ragaszkodnunk kell. „Dávid Ferenc unitárius egyistenhite a Bibliára épült, és nem filozófiai fejtegetéseknek volt az eredménye. A mai unitarizmus egyistenhite

25 Pierre Teilhard de Chardin, *Az emberi jelenség* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1973); Uő., *Út az Ómega felé* (Budapest: Szent István Társulat, 1980). Joseph Ratzinger, *Einführung in das Christentum* (München: Kögel Verlag, 1968). (A munkát *Bevezetés a keresztény hit világába* címen magyarul több alkalommal is kiadták.) Hans Küng, *Credo. Das Apostolische Glaubensbekenntnis – Zeitgenossen erklärt* (Piper Verlag, 1992). A munka 1997-ben magyarul is megjelent: *Credo. Hiszek. Az apostoli hitvallás magyarázata a kortársaknak*, s. a. r. Veöreös Imre, ford. Tekus József (Budapest: magánkiadás, 1997). *Christ sein* (München–Zürich, Piper Verlag, 1993).

26 Sztankóczy, *Ökumenikus gondolkodás*…, 64–70.

27 Uo., 127–137.

28 Uo., 98–206.

ugyanúgy, mint az Dávid Ferenc idejében, változatlanul a Biblián alapul és elsősorban Jézus Krisztus kinyilatkoztatásán."[29] Helyesen gondolta, hogy Jézus tanítása a legalkalmasabb út Isten megtapasztalására, megismerésére. „Mi Jézusnak evangéliumi igéihez ragaszkodunk, mert Istenről a legteljesebb, felülmúlhatatlan tartalmú fogalmat neki köszönhetjük, és valljuk, hogy amit később többletként fűztek hozzá, az nem javíthatott az ő tiszta megfogalmazásán, legfeljebb csak bonyolulttá tette azt, ami nála egyszerű, és minden emberi lélek számára világos és érthető."[30] Véleménye szerint „Jézus evangéliuma félreérthetetlenül csak egyetlen Istenről, az Atyáról tanított, aki lélek, igazság, szeretet, és akit lélekben és igazságban egyetlen személyében tudunk imádni, és aki személyválogatás nélkül mindenkinek felkínálja szeretetét. Az egyszerű kereszténység első főparancsolata ennek a szeretetnek a viszonzása, hogy teljes szívből, lélekből és elméből szeressük mi is Istent."[31]

A keresztény hit lényegét és tartalmát Palfrey Perkins észak-amerikai unitárius lelkész felfogása alapján ragadta meg, aki a „keresztény hit egyszerűségeit" tanította, és akitől tanulmányt is fordított magyarra.[32] „Az egyszerű keresztény hit alapja az a szilárd bizodalom, az a szellemi, lelki bizonyosság, hogy valóban és kétségtelenül létezik az egyetlen Isten, aki lélek, igazság és szeretet, és a mi vallásos hitünk erre a bennünk gyökerező felismerésre épül, és nem azokra a hitelvekre, amelyeket kívülről írnak elő."[33]

Sztankóczy Zoltán legnagyobb érdeklődéssel az unitárius teológia Jézus-tana felé fordult. Tanulmányainak többsége ezt a témakört vizsgálta, értékelte. Következetesen Jézus Krisztusról vagy még gyakrabban csak Krisztusról beszélt. Elfogadta kora unitarizmusának a történeti Jézusról kialakított tanítását, de nagyon foglalkoztatták a hit Krisztusát tárgyaló felfogások is. Érvelése szerint „a XIX. század racionalizmusának hatására az unitarizmus a történeti Jézust úgy állította hitvallásának tengelyébe, hogy kizárólag prófétai, tanítómesteri szerepét hangsúlyozta a hitvallásában is. Ezen az úton századunk elején olyan fogalmazású kátészöveg is megszülethetett, amelyben Jézusnak Krisztus voltát azért nem akarják megvallani, mert az egyenlő lenne Jézus istenségének elfogadásával, ami

29 Sztankóczy, „A ma és holnap unitarizmusáról"…: 177.

30 Uo., 178.

31 Sztankóczy Zoltán, „A keresztény hit egyszerűsége", *Unitárius Élet* 47., 4. sz. (1993): 4.

32 Palfrey Perkins, „Classics of Unitarian Spirituality. Christian Simplicities", *The Unitarian Universalist Christian* 47., 1–2. sz. (1992): 4–12.

33 Sztankóczy Zoltán, „A ma és a holnap unitarizmusáról. 2. Az egyszerű keresztény hit gyökere", *Unitárius Élet* 47., 5. sz. (1993): 7.

pedig nem volna összeegyeztethető az unitarizmus egyszemélyű és egylényegű istenhitével."[34] Úgy gondolta, ha a történeti Jézus tanításaira és életének a példáira helyezzük a hangsúlyt, akkor eltávolodunk a hit Krisztusától, akit transzcendens valóságként is átélhetünk. Felfogását igazolja a következő megállapítása is: „A vallásos hit azonban nem a ráció, nem a tapasztalható valóság dimenziójában, hanem éppen a transzcendenciában alakul ki, ott él, ott fejlődik. Jézusnak Krisztus volta a hit tartományába tartozik – miként Péternek Jézus is jelezte – és attól függően, hogy valóban keresztény hívő-e az ember, vallhatja hitében Jézust az ember-Krisztusnak, vagy ezt nem vállalva, egyszerűen csak ember-Jézusnak."[35] Meggyőződése, hogy a krisztológiai tant az unitárius teológiába is beépíthetjük, és ezt „küldött krisztológiának" nevezi, de elutasítja az inkarnációs krisztológiát. Szerinte a küldött krisztológia lényege Krisztusnak az Atyáról tett kijelentése hitelességében rejlik. Kijelentette, hogy „[a] kereszténység eddigi két évezrede tanúsítja, hogy a Jézus Krisztustól kapott kijelentéseket végérvényesnek lehet elfogadni, mert teljességét és tökéletességét nem lehetett, és nem lehet felülmúlni".[36] A kijelentésnek ezt a formáját az unitárius teológia különleges kijelentésnek tekinti, de meggyőződésünk az, hogy a kijelentésnek még más formáit is tetten érhetjük. A krisztológiai nézetei felfogásbeli különbségként jelentkeztek a közös teológiai konferenciákon, és gyakran heves vitákat váltottak ki.

A Ferencz József-féle unitárius káté hitvallásának néhány tételét kritizálta, és átdolgozását javasolta az Isten, Jézus, illetve az egyház tételeknek.[37]

• Érdekes, hogy az unitárius teológia Istenről szóló tanítását elfogadta (lásd a 8. oldalon), de a hitvallásban egészen más attribútumait emelte ki Istennek. Javaslata a következő: „Hiszek egy Istenben, a világmindenség teremtőjében, megtartójában és beteljesítőjében, az Atyában (vagy mennyei Atyában), aki Lélek, Igazság és Szeretet."[38]

• A hitvallás Jézusra vonatkozó tételével kapcsolatosan teljesen más álláspontot képviselt. Véleménye szerint a „hiszek Jézusban" kifejezés helyett az eredeti unitárius felfogáshoz kell visszatérni, amely „félreérthetetlenül vallotta Jézus emberségét és krisztusságát, de elutasította a neki tulajdonított isteni egylénye-

34 Sztankóczy Zoltán, „Unitarizmus és humanizmus, 4. rész. Jézus, az ember-Krisztus." *Unitárius Élet* 50., 3. sz. (1996): 5.

35 Uo.

36 Sztankóczy Zoltán, *János evangéliuma és a jánosi levelek,* Unitárius bibliai óráink 2., (Budapest: MAUE, Teológiai Intézet, 1998), 264.

37 Sztankóczy Zoltán, „Ferencz József Kátéjának metamorfózisa", *Unitárius Élet* 52., 1. sz. (1998): 7–11.

38 Sztankóczy, *Ökumenikus gondolkodás*…, 202.

gűséget".[39] Nem fogalmazott meg hitvallási tételt, de tanulmányai alapján mégis körvonalazhatjuk: Hiszek Jézus Krisztusban, Isten Fiában, és az Atyáról tett kijelentése hitelességében.

• Az unitárius egyház hitvallási tételben nehezményezte, hogy „elmaradt az egyetemes keresztény anyaszentegyházhoz való tartozás megvallása", és csak az unitárius anyaszentegyház kifejezés szerepel, „amelyhez nem a Krisztust megvallók, hanem a Jézust vallók tartoznak".[40] Javaslata tehát ez: „Hiszem az egyetemes keresztény anyaszentegyházat."

Érdemes összehasonlítani az unitárius hitvallást a Sztankóczy hitvallásjavaslataival:

Unitárius hitvallás	**Sztankóczy hitvallásjavaslatai**
Hiszek egy Istenben, az élet teremtőjében, gondviselő Atyjában.	Hiszek egy Istenben, a világmindenség teremtőjében, megtartójában és beteljesítőjében, az Atyában, aki Lélek, Igazság és Szeretet.
Hiszek Jézusban, Isten legjobb fiában, a mi igaz tanítómesterünkben.	Hiszek Jézus Krisztusban, Isten fiában, az Atyáról tett kijelentése hitelességében.
Hiszem a szentlelket.	Hiszem a Szentlelket.
Hiszek az unitárius egyház hivatásában.	Hiszem az egyetemes keresztény anyaszentegyházat.
Hiszem a bűnbocsánatot…	Hiszem a bűnbocsánatot.
	Hiszek a feltámadásban, a hitből fakadó transzcendens létezés dimenziójában,
…és az örökéletet. Ámen.	és az örök életben. Ámen.

Sztankóczy érdeklődéssel fordult a keresztség evangéliumi leírása, lényege és célja, valamint a Mt 28,19-ben található keresztelési szöveg/formula („Menjetek el tehát, tegyetek tanítvánnyá minden népet, megkeresztelve őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében…") értelmezése felé. Több írásában, tanulmányában is foglalkozott a keresztséggel.[41] Véleménye szerint az unitárius teológiának újra kell gondolnia a bibliai keresztelési szöveget, mert alapjában véve nem jelent szentháromságot. Gyakran hivatkozott Dávid Ferenc és Enyedi

[39] Uo., 204.

[40] Sztankóczy, „Ferencz József Kátéjának…": 8.

[41] Sztankóczy tanulmányait ezen írás *Szellemi öröksége* című részében sorakoztattuk fel.

György tanításaira, akik elfogadták az evangéliumi keresztelési szöveget anélkül, hogy azt trinitárius vonatkozásban értelmezték volna.

Teológiai tanításának egyik sarkalatos pillére az ökumenikus elkötelezettség szorgalmazása. Hans Küng német teológus kijelentését, miszerint „posztmodern korunk paradigmája csak az ökumenizmus lehet", megerősítette és vallotta, hogy nincs okunk kételkedni abban, miszerint nagyon is jogos ez az álláspont.[42] Meggyőződése, hogy az ökumenizmus az első fokozaton a kereszténységen belül, a második fokozaton a nem keresztény vallások irányában történik, amely „a kor egyik elengedhetetlen következménye". Tulajdonképpen a világvallások párbeszédére utalt, de ezt a megnevezést nem használta.

Úgy vélem, hogy Sztankóczy teológiai felfogása néhány területen ütközött az általánosan elfogadott unitárius tanítással, de törekvését a jobbítás őszinte szándéka motiválta, amely elismerésre és tiszteletre méltó örökség. Nagy terve, az új unitárius hittan és unitárius káté összeállítása nem valósult meg, de az erre a célra elindított unitárius teológiai konferenciák anyagai és az ő írásai, tanulmányai napjainkban is tanulságosak.

Tanulmányaiban nem használt lábjegyzetet, a más munkákra, tanulmányokra történő hivatkozásait a szövegekben oldalszám, estenként cím nélkül tette. Ez nehezíti teológiai felfogásának a tanulmányozását, de nem teszi reménytelenné a kutatását. Az unitárius etikai vagy szociáletikai témák iránt nem mutatott különös érdeklődést. Néhány etikai témát azonban a hittanra vonatkozó meglátásaiba ágyazva tárgyalt (erények, kötelesség, erkölcsi felelősség).

Sztankóczy Zoltán igyekezett a bibliai teológia világát is minél jobban megismerni, különösen a 20. század második felének újszövetségi teológiáját és exegéziseit. Tanulmányozásának eredményeit a rendszeresen tartott egyházközségi bibliaórák alkalmával kamatoztatta, amelyeket két könyvben publikált.[43] Figyelemre méltó az a kitartás, odaadás, amelyet a bibliaórák megtartásával kapcsolatosan tanúsított: „A Nagy Ignác utcai bibliaórákon szerzett tapasztalatok alapján a Hőgyes Endre utcai gyülekezetünk bibliaóráit is úgy tervezzük megszervezni, hogy rendszeresen és módszeresen bibliabarátokként beszéljük át az evangéliumokat. A Hőgyes Endre utcai bibliaórákon a három szinoptikus evangéliumot (Máté, Márk és Lukács szerinti), a Nagy Ignác utcai bibliaórákon a János szerin-

42 Sztankóczy, *Ökumenikus gondolkodás*…, 205.

43 Sztankóczy Zoltán, *A Máté, Márk és a Lukács szerinti evangéliumok magyarázatai*, Unitárius bibliai óráink 1. (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház – Teológiai Intézet, 1996); Sztankóczy Zoltán, *János evangéliuma és a jánosi levelek*, Unitárius bibliai óráink 2. (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház – Teológiai Intézet, 1998).

ti evangéliumot kezdenénk el, négy-öt félévet irányozva elő teljes átvételükre. A cél az, hogy a bibliakörök résztvevői kölcsönös beszélgetések keretében, mai megvilágításban úgy olvassák és értelmezzék az evangéliumot, mint hitünk megalapozását. Kívánatos lenne ezért, hogy híveink minél nagyobb számban kapcsolódjanak be a bibliabaráti körök munkájába, miként az is, hogy teológiai hallgatóink és saját bibliaórákat nem tartott lelkészeink is segítsék az októberben beinduló bibliaórák eredményességét."[44] Sztankóczy nagy érdeme, hogy a gyülekezeti bibliaórák fontosságát, jelentőségét felismerte a vallásos hitélet elmélyítésében és a gyülekezet építésében. Figyelemre méltó az a törekvése is, hogy a bibliai szövegek helyes magyarázatát és értelmezését úgy tekintette, mint amelyek hozzájárulnak a rendszeres teológiai felfogás kialakításának a megalapozásához.

A Máté, Márk és Lukács szerinti evangéliumok magyarázatai című könyv tartalma bevezetési témákból, bibliamagyarázatokból és hat befejező kommentárból áll. A *János evangéliuma és a jánosi levelek* című könyv négy bevezető írást, huszonnyolc bibliamagyarázatot és hat befejező kommentárt tartalmaz. Úgy is mondhatnánk, hogy a könyv izagógikai (bevezetéstan), bibliamagyarázatokat és biblia teológiai írásokat tartalmaz.

A tanulmányomban a terjedelemre való tekintettel nem szándékozom értékelni a bibliamagyarázatait, de kétségtelenül fontos és izgalmas lenne azok bemutatása és kritikai értékelése.

Befejezésül az a meggyőződésem, hogy Sztankóczy Zoltán teológiai munkássága és szellemi öröksége arra kötelez, hogy unitárius teológusnak tekintsük! Az unitárius teológiai munkássága nemcsak elismerést érdemel, hanem a hit- és életfelfogásunk helyesebb megértésére sarkall, és további kutatásokra ösztönöz.

Szellemi öröksége

Könyvek

Szemelvények unitárius és szabadelvű keresztény írásokból 199–1993, Teológiai Füzetek 2. (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház – Teológiai Intézet, 1995), 146 pp.

A Máté, a Márk és a Lukács szerinti evangéliumok magyarázatai I., Unitárius bibliai óráink 1. (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház – Teológiai Intézet, 1996), 246 pp.

44 Sztankóczy a felhívást a teológiai intézet nevében tette közzé: *Unitárius Élet* 49., 9. sz. (1995): 11.

Ökumenikus gondolkodás és hit, Teológiai Füzetek 3. (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház – Teológiai Intézet, 1996), 206 pp.

János evangéliuma és a jánosi levelek II., Unitárius bibliai óráink 2. (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház – Teológiai Intézet, 1998), 285 pp.

A teológiai vonatkozású könyveiről tájékoztatást nyújt: http://tudastar.unitarius.kemb.hu/dok/sztankoczy.htm

Közlekedési földrajz: Közlekedési szakú gazdasági üzemmérnök hallgatók részére, valamint a nappali, esti és levelező közlekedési üzemmérnök hallgatók számára, egyetemi jegyzet (Budapest: Tankönyvkiadó, 1971), 92 pp.

Sztankóczy Zoltán válogatott írásai

• *Keresztény Magvető*

„A ma unitarizmusa", 99., 3. sz. (1993): 133–138.

„Keresztség az Újszövetségben", 106., 4. sz. (2000): 9–17.

„A ma és holnap unitarizmusa", 108., 2–3. sz. (2002): 173–182.

• *Partium*

„Egy az Isten, egy a hit, egy a keresztség", 11., Tél [4. sz.] (2002): 15–19.

„Jézus Krisztus személyiségéről", 11., Tél [4. sz.], (2002): 22–24.

• *Unitárius Élet*

„Isten szerető akarata a teremtésben", 44., 3. sz. (1990): 3–4.[45]

„Pál apostol unitárius univerzalista keresztény?" 45., 2. sz. (1991): 7.

„Az amerikai modern protestantizmus három képviselője Jézus Krisztusról", 45., 6. sz. (1991): 8–9.

„Jézus Krisztus személyiségéről és szerepéről. [1. rész] Kezdetben vala amaz Ige", 46., 1. sz. (1992): 5–6; [2. rész] „Ti pedig kinek mondotok engem?" 46., 2. sz. (1992): 8–9; [3. rész] „Jézus Krisztus a megváltó", 46., 3. sz. (1992): 3–4; [4. rész.] Jézus az Istenfia, Jézus az Emberfia, 46., 5. sz. (1992): 5–6.

[45] Tanulmányát Huszti János püspöknek (1988–1994) ajánlotta: „Főtisztelendő Püspök Úr! Unitárius hitvallásom elmélyítése érdekében nemcsak a vallásos irodalomhoz igyekszem közelebb kerülni, de egyre inkább újabb kérdéseket teszek fel magamnak, amelyeket igyekszek a legjobb tudásom és hitem szerint meg is válaszolni. Így került sor a mellékelt néhány oldalnyi írásomra is. De, ha már elkészült a magam számára, engedd meg, hogy Részedre is bemutassam. Ha pedig esetleg az *Unitárius Élet* számára is megfelelne, és éppen helye is lenne, nagy megtiszteltetésnek tartanám, ha közölhetné. Budapest, 1990. április 4. Szerető tisztelettel Sztankóczy Zoltán."

„A ma és a holnap unitarizmusáról. A keresztény hit egyszerűsége", 1. rész, 47., 4. sz. (1993): 4.; „Az egyszerű keresztény hit gyökere", 2. rész, 47., 5. sz. (1993): 7.; „A krisztusi hit gyökere", 3. rész, 47., 6. sz. (1993): 6.; „Pál apostol igehirdetéséről", 4. rész, 48., 2. sz. (1994): 4.; „A bűn örök talánya", 5. rész, 48., 4. sz. (1994): 5.; „A lélek vágya az imádkozás", 6. rész, 48., 6. sz. (1994): 5.

„A Magyar Bibliatársulat bemutatása", 49., 2. sz. (1995): 7.

„IARF konferencia a hit és a gazdaság kérdésében" 49., 9. sz. (1995): 8.

„Unitarizmus és humanizmus, 1. rész. Teremtéstörténet és evolúció", 49., 12. sz. (1995): 4.; „2. rész. A végső dolgok", 50., 1. sz. (1996): 4.; „3. rész. Az emberiség vallási egysége", 50., 2. sz. (1996): 4.; „4. rész, Jézus, az ember Krisztus", 50., 3. sz. (1996): 5.

„Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem", 50., 6. sz. (1996): 8.

„A Magyar Bibliatársulat új Bibliája", 51., 1–2. sz. (1997): 17–18.

„Teológiai Intézetünk kutatásának tengelye: válaszkeresés korunk unitarizmusának kérdésére", 52., 1–2. sz. (1998): 4–5.

„Ferencz József kátéjának metamorfózisa", 52., 1. sz. (1998): 7–11.; „A kereszt és a feltámadás", 52., 2. sz. (1998): 9–11.

„Ki a keresztény? 1. rész. A kereszténység családfája", 53., 3. sz. (1999): 8–9; „2. rész. A kereszténység családfája", 53., 4. sz. (1999): 5–6.

„Keresztség az evangéliumokban", 54., 3. sz. (2000): 10–12.

„Egy az Isten, egy a hit, a keresztség", 54., 4. sz. (2000): 14–16.

„Az apostoli keresztség", 54., 5. sz. (2000): 9–11.

„Az apostoli igehirdetés. Jézus messiási küldetése", 55., 1. sz. (2001): 14–17.; „2. rész. Jézus feltámadása és menybemenetele", 55., 2. sz. (2001): 8–10.; „3. rész. Jézus Krisztus visszajövetele és ítélete", 55., 5. sz. (2001): 10–11.; „4. rész. Jézus Krisztus visszajövetele és ítélete", 55., 6. sz. (2001): 4–5.

„A transzcendens létezésről", 56., 3. sz. (2002): 10.

• *Közlekedéstudományi Szemle*

„Az 1951. évi közlekedési tervek szervezési módszere", 1. sz. (1951): 5–13.

„Szállítási mérlegek tervezése", 7. sz. (1951): 267–273.

Somogyi László[1]

Vitapartnerek vagy ellenségek? Jézus és a farizeusok vitái

A Názáreti Jézus és korának legjelentősebb vallási irányzata közötti kapcsolatot könyvtárnyi irodalom taglalja.[2] Sajnálatos, hogy a köznyelvben a farizeus szót nagyjából a képmutató vagy álszent jelentéssel azonos módon használják, következésképpen kizárólag negatív értelemben. A tudomány világában természetesen a farizeus szót a maga helyén, a Makkabeusok korát követően létrejött, majd döntő jelentőségű vallási-kegyességi csoport neveként használják-értik. A magyar nyelvű szakirodalmi közlemények közül kiemelkedik Benyik György tanulmánya,[3] amely kellő hangsúlyt ad a farizeusok egyoldalú megítélésével való szakítás szükségességének. Aligha lehet túlértékelni a farizeusi irányzat szívós munkáját a törvényértelmezés, a mindennapi élet erkölcsi-vallási kérdéseinek, a zsidó életvezetésnek, a halákha kifejezésben összefoglalt helyes gyakorlat kidolgozásának területén. Az is nyilvánvaló, hogy ennek az évszázadokban mérhető tevékenységnek voltak tévútjai, túlkapásai vagy akár erkölcsileg is helytelenítető gyakorlatai. Ennek kritikája éppen a Talmudban lelhető fel, *Az igazi farizeus*ról szóló rövid elmélkedésben (jBer 9.5). Ebben a talmudi részben a farizeusok hét osztálya van felsorolva, amely szerint az első hat hibáztatható, és csupán a hetedik osztály jelenti az igazi farizeust, mert az itt szereplő farizeus azt, amit tesz, szeretetből teszi.

Mindent összevetve azonban hangsúlyozni kell, hogy a farizeusok nélkül a zsidóság túlélése aligha lett volna lehetséges. A farizeusok köztudottan békepár-

[1] Somogyi László (1955, Szakcs) a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem nyugalmazott egyetemi docense. Elérhetősége: somogyilaszlo1955@gmail.com.

[2] Julius Wellhausen, *Farizeusok és szadduceusok* (Budapest: Kálvin Kiadó, 2002) megkerülhetetlen alapmű, az újabbak közül Jacob Neusner, Bruce D. Chilton (szerk.), *In Quest of the Historical Pharisees* (Waco, TX: Baylor University Press, 2007); John Bowker, *Jesus and the Pharisees* (Cambridge University Press, 2008); Roger Amos, *Hypocrites or Heroes? The Paradoxical Portrayal of Pharisees in New Testament* (Eugene, OR: Wipf&Stock, 2015) csupán néhány a nagyon sok között.

[3] Benyik György, „Jézus és a farizeusok", in *Keresztény–zsidó teológiai évkönyv 2012*, szerk. Szécsi József (Budapest: Keresztény-Zsidó Társaság, 2013), 16–30.

tiak voltak a zsidó háború idején, és nekik köszönhető a Javne városához köthető vallási újraértelmezés, a templom nélkül maradt zsidóság legalábbis szellemi értelemben vett egyben tartása.

A Jézus-követők és a farizeusi zsidóság útjai elváltak, és ez nem volt zökkenőmentes. Az Újszövetségben nemegyszer találhatók elfogult, sőt gyűlölködő megjegyzések részint a farizeusokkal, részint a főpapokkal és az írástudókkal kapcsolatban, jóllehet ez utóbbi két csoportban farizeusok is fellelhetők voltak. Már csak ezért is érdemes kísérletet tenni annak elemzésére, hogy a farizeusi zsidóság Újszövetségben kirajzolódó képe mennyire vezethető vissza a Názáreti Jézusra. Vajon tényleg voltak-e, vagy feltételezhetők-e konfliktusok Jézus és a farizeusok között? Mi volt ezek tartalma? Mennyire tekinthetők ezek ellenségeskedésnek vagy csupán teológiai vitának? A kérdés megválaszolásához az evangéliumi szövegek, főleg a szinoptikusok szolgálnak forrásként. A szinoptikusok a viták nagy részét Galileába helyezik, ami valószínűleg pontatlan, hiszen a farizeusok területe inkább Júdea volt, ha Josephus Flaviust mérvadónak tekintjük.[4] A viták tartalma azonban ettől függetlenül is elemezhető.

Először is azt kell látni, hogy a szinoptikusok, de még János is arról tesz tanúságot, hogy Jézussal vitába bocsátkoztak a farizeusok, azaz vitapartnernek tartották őt. Azt olvashatjuk, hogy egy farizeus meghívja Jézust asztalközösségbe (Lk 7,36), ezen kívül Jézus hallgatói között farizeusok is vannak, egyes farizeusok figyelmeztetik Jézust, hogy Heródes az életére tör (Lk 13,31). Habár ezeknek az elemeknek a történetisége egyáltalán nem bizonyított, mégis valószínűsíthető az, hogy ezek a részletek azért kerülhettek az evangéliumi elbeszélésekbe, mert egyáltalán nem minősültek elképzelhetetlennek, illetőleg valamilyen tényleges esemény ihlette az elbeszélőt. Jézus olyan vallásos személyiségként jelenik meg az evangéliumokban, mint aki ragaszkodik zsidó identitásához. Imasálat visel, felolvas a zsinagógában, azaz tud héberül (anyanyelve ugyanis arám), a zarándokünnepeket megtartja, vitáiban a Tórára, illetve a prófétákra hivatkozik stb. Jézust viszonylag nehéz valamely kategóriába besorolni, bár számos elképzelés van erre vonatkozóan. Így például bölcs tanítónak (didaszkalosz, azaz tanna) tekinti John Dominic Crossan, Robert Funk, Burton Mack, apokaliptikus prófétának Barth Ehrmann, Paula Fredricksen, Gerd Lüdemann, karizmatikus prófétának Vermes Géza, Marcus Borg. Gerd Theissen a társadalmi változást sürgető személyt, Robert Eisenmann egyenesen forradalmárt lát benne. Akármelyik jel-

[4] Egyetlen neves farizeus galileai működéséről van tudomásunk. A Talmud szerint Johanan ben Zakkai 18 évig élt Galileában, és működését meglehetősen sikertelennek tartotta: „Galilea, Galilea te gyűlölöd a Tórát" – fakadt ki (jSab 15d).

legzetességet tekintjük is dominánsnak, az biztos, hogy Jézus rendelkezett azzal a habitussal, beleértve a tudást is, ami elegendő volt arra, hogy a farizeusok szóba álljanak vele, sőt teológiai diskurzust kezdeményezzenek vele.

Ha áttekintjük azokat a témákat, amelyekre vonatkozóan vitáról számolnak be az evangéliumok, az vehető észre, hogy ezek száma nem túl nagy. Közöttük a szombati munkavégzés a legjelentősebb (beleértve a gyógyítást is). Ezen túl a válás és házasságtörés, a böjtölés, a rituális tisztaság és az adófizetés jelentik a viták témáit. Találkozunk még egy keretelbeszéléssel a felebarát mibenlétére vonatkozóan (az irgalmas samaritánus példázatához kapcsolva), illetve az ún. nagy parancsra vonatkozó kérdéssel egy farizeus törvénytudó részéről. Ezen túlmenően Jézus ajkára adva többször is elhangzik a farizeusok kárhoztatása (pl. Mk 12,37b–40, Lk 12,42–52), amelyek egyrészt tartalmilag nem mondanak többet, mint az idézett Az igazi farizeus rész a Talmudból, másrészt ezek a szövegek inkább az evangéliumok megszövegezőihez köthetők, mintsem Jézushoz.

A viták lényegének megértéséhez célszerű elhagyni az evangélisták gyakran oly elfogult és eleve rosszindulatot mutató megjegyzéseit. (pl.: „kísértvén őt", „tőrbe akarták csalni", „magukon kívül kimentek és tanakodtak, hogy lehet elveszteni" stb.) Ezek tényszerűsége nem igazolható, mivel honnan tudhatta az evangélium szerzője vagy akár az azt megelőző korai hagyomány, hogy mit gondoltak magukban a farizeusok, vagy mi volt szándékuk egy adott helyzetben. Így tehát nem történetiséget, hanem az evangélium íróinak rosszhiszeműségét dokumentálják ezek a keretelbeszélések, illetve a beékelések a szövegben.

Az alábbiakban témák szerinti csoportosításban tekintjük át a Jézus és egyes farizeusok konfliktushelyzeteiről szóló evangéliumi elbeszéléseket.

A szombati munkavégzés

A szombati munkavégzés tilalma, illetve annak áthágása miatti viták többsége a Márk evangéliumban található. Közöttük az első az ún. szombati kalásztépés története, ami a Mk 2,23–28-ban olvasható. Ezt vette át a Máté (Mt 12,1–8) és Lukács (Lk 6,1–5) evangéliumának szerzője, aki saját szempontjai szerint átdolgozva, részben kiegészítve építette szövegébe.

Márk szövege:[5]

> [23]És történt, hogy Jézus szombaton gabonaföldeken ment át, és tanítványai útközben tépdesni kezdték a kalászokat. [24]A farizeusok így szóltak hozzá: Nézd, miért tesznek szombaton olyat, amit nem szabad? [25]Ő ezt kérdezte tőlük: Sohasem olvastátok, mit tett Dávid, amikor szükséget szenvedett, és megéhezett ő is meg azok is, akik vele voltak? [26]Miként ment be az Isten házába Ebjátár főpap idején, és hogyan ette meg a szent kenyereket, amelyeket nem szabad megenni másnak, csak a papoknak, és azoknak is adott, akik vele voltak? [27]Majd hozzátette Jézus: A szombat lett az emberért, nem az ember a szombatért; [28]tehát az Emberfia ura a szombatnak is. (Mk 2,23–28)

Máté szövege:

> [1]Abban az időben Jézus gabonaföldeken ment át szombaton, tanítványai pedig megéheztek, és kalászokat szakítottak le, és aztették. [2]Amikor ezt meglátták a farizeusok, szóltak neki: Íme, tanítványaid olyat tesznek, amit szombaton nem szabad. [3]Ő pedig ezt válaszolta nekik: Nem olvastátok, hogy mit tett Dávid, amikor kísérőivel együtt megéhezett? [4]Bement az Isten házába, és a szent kenyereket ették meg, amelyeket nem lett volna szabad megennie sem neki, sem az ő kíséretének, hanem csak a papoknak. [5]Vagy nem olvastátok a törvényben, hogy szombaton a papok a templomban megszegik a szombatot, mégsem vétkeznek? [6]De mondom nektek, nagyobb van itt a templomnál! Ha pedig értenétek, mit jelent ez: „Irgalmasságot akarok, nem áldozatot", nem ítéltétek volna el azokat, akik nem vétkeztek. [8]Mert az Emberfia ura a szombatnak. (Mt 12,1–8)

Lukács szövege:

> [1]Egyik szombaton gabonaföldeken ment át Jézus, és tanítványai kalászokat tépdestek, tenyerük között morzsolták és ették. [2]A

[5] A bibliai idézetek a Magyar Bibliatársulat újfordítású Bibliája (2014) szerint szerepelnek.

> farizeusok közül némelyek megkérdezték: Miért tesztek olyat, amit szombaton nem szabad? [3]Jézus így válaszolt nekik: Nem olvastátok, hogy mit tett Dávid, amikor megéhezett ő is meg azok is, akik vele voltak? [4]Bement az Úr házába, elvette a szent kenyereket, és megette, sőt azoknak is adott, akik vele voltak; pedig a kenyereket nem lett volna szabad megenni, csak a papoknak. [5]És kijelentette nekik: Az Emberfia ura a szombatnak. (Lk 6,1–5)

Az eredeti márki szöveg némi pontatlanságot tartalmaz, ugyanis nem Ebjátár, hanem az ő apja, Ahímelek volt az a pap, aki enni adott Dávidnak és csapatának (1Sám 21,2–7). A másik két szinoptikus nem nevezi meg a papot, elképzelhető, hogy a szöveg javításának szándékával. Ám további nehézséget okoz, hogy az 1Sám 21-ben nem a szombat „megszegéséről" van szó, hanem arról, hogy Dávidék a szent kenyereket fogyasztották el. Míg Lukács szövege a Márk szövegével azonos elemeket tartalmaz, Máté kiegészíti egy újabb elemmel, azzal, hogy a Tórában a papok szombati tevékenysége nem minősül bűnnek. Szerepeltet még egy Hóseás könyvéből származó idézetet (Hós 6,6) is. A kommentárok többnyire egyetértenek abban, hogy a Mk 2,27 eredeti jézusi mondás, amely feltehetően a szóbeli hagyomány része lehetett, és nem kapcsolódott közvetlenül a szombati kalásztépés történetéhez.[6] Ezt a logiont Máté és Lukács evangéliuma nem szerepelteti, de a Mk 2,28-at igen, ezzel erősen hangsúlyozva Jézus autoritását. Ez a gyülekezetek helyzetéből fakadó értelmezés. Maga a történet históriai értéke csekély, de nem elhanyagolható. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy a farizeusok szombatonként gabonaföldeket ellenőriztek annak érdekében, hogy megállapítsák, nem tép-e bárki kalászokat, azaz nem végez-e munkát. Az étkezés önmagában nem minősül törvényszegésnek, de az aktív „kalásztépés" igen. A bibliai (ószövetségi) példa igazából nem illik az újszövetségi szituációhoz. Az elsőben ugyanis nem történt munkavégzés, hanem a mindennapi étkezésre tiltott kenyerek elfogyasztása. Az is kevéssé valószínű, bár nem elképzelhetetlen, hogy a tanítványok annyira éhesek voltak, hogy a gabona (talán árpa) kemény szemtermését is hajlandók voltak nyersen elropogtatni. Következésképpen a márki perikópa az evangélista alkotásának tekinthető. Ennek ellenére valószínűsíthető egy történeti mag is az elbeszélésben. Elképzelhető, hogy a „kalásztépés" talán nem feltétlenül az éhség csillapítása céljából, de többször is megtörtént, és ez va-

[6] Ezen a véleményen van többek között Lüdemann, ld. Gerd Lüdemann, *Jesus nach 2000 Jahren* (Lüneburg: zu Klampen Verlag, 2014), 19. és Funk is, ld. Robert Funk, Roy Hoover, Jesus Seminar, *The Five Gospels* (San Francisco: HarperOne, 1997), 49.

lamilyen módon a farizeusok tudomására jutott. Ők pedig adandó alkalommal Jézus szemére vetették, hogy miért nem utasítja rendre tanítványait a szombati munkavégzés tilalmát illetően. Az evangélista úgy ítélte meg, hogy az általa jól ismertnek tekintett jézusi mondás, „a szombat van az emberért, és nem az ember a szombatért" éppen ideillik, válaszul a farizeusok méltatlankodására. Természetesen az is elképzelhető, hogy valóságosan is így történt, azaz Jézus éppen egy ilyen alkalommal mondta el ezeket a szavakat. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy ez a mondás egyértelműen jelzi Jézus hozzáállását a szombathoz kapcsolódó törvényekhez, és emiatt jól illik a perikópában leírt helyzethez. Maga a mondás feltűnik a Talmudban is, Simon ben Menasjának (kb. 180 Kr. u.) tulajdonítva. Lohmeyer szerint a mondás eredete visszanyúlik a makkabeusi időkre,[7] ebben az esetben Jézus egy már ismert mondást használt fel álláspontja összefoglalásaként. Ez azonban arra utal, hogy Jézus gondolkodása beleillik a rabbinikus gondolkodás világába, nem idegen attól.

Márk evangéliumában a közvetlenül a kalásztépés története után következő perikópában már nem a tanítványok, hanem közvetlenül Jézus szombaton történt gyógyításának esete következik.

Márk szövege:

> [1]Ezután ismét a zsinagógába ment. Volt ott egy sorvadt kezű ember. [2]Figyelték Jézust: vajon meggyógyítja-e szombaton, hogy vádat emelhessenek ellene. [3]Ekkor ezt mondta a sorvadt kezű embernek: Állj ki középre! [4]Hozzájuk pedig így szólt: Szabad-e szombaton jót tenni, vagy rosszat tenni, életet menteni vagy kioltani? De azok hallgattak. [5]Ekkor haragosan végignézett rajtuk, szomorkodva szívük keménysége miatt; majd így szólt ahhoz az emberhez: Nyújtsd ki a kezedet! Az kinyújtotta, és meggyógyult a keze. [6]A farizeusok pedig kimenve, a Heródes-pártiakkal együtt azonnal arról tanácskoztak, hogyan végezzenek vele. (Mk 3,1–6)

Máté szövege:

> [9]Onnan eltávozva bement a zsinagógájukba, [10]ahol volt egy sorvadt kezű ember. Azért, hogy vádat emeljenek ellene, megkérdezték Jézustól: Szabad-e szombaton gyógyítani? [11]Ő pedig ezt

7 Idézi Joachim Gnilka, *Márk evangéliuma* (Szeged: Agape Kft., 2000), 153.

> mondta nekik: Ki az közületek, akinek ha egyetlen juha van, és az verembe esik szombaton, nem ragadja meg, és nem húzza ki? [12]Mennyivel többet ér az ember a juhnál! Szabad tehát jót tenni szombaton. [13]Ekkor így szólt ahhoz az emberhez: Nyújtsd ki a kezedet! Ő kinyújtotta, és az újra olyan egészséges lett, mint a másik. [14]A farizeusok pedig kimentek, és elhatározták, hogy végeznek vele. (Mt 12,9–14)

Lukács szövege:

> [6]Egy másik szombaton bement a zsinagógába, és tanított. Volt ott egy ember, akinek a jobb keze sorvadt volt. [7]Az írástudók és a farizeusok figyelték Jézust, vajon gyógyít-e szombaton, hogy találjanak valamit, amivel vádolhatják. [8]Ő azonban, ismerve gondolataikat, ezt mondta a sorvadt kezű embernek: Kelj fel, és állj a középre! Az felkelt, és odaállt. [9]Jézus pedig így szólt hozzájuk: Kérdezlek titeket: szabad-e szombaton jót tenni vagy rosszat tenni, életet menteni vagy kioltani? [10]És végignézve mindnyájukon így szólt a beteghez: Nyújtsd ki a kezedet! Ő kinyújtotta, és meggyógyult a keze. [11]Azokat pedig esztelen indulat szállta meg, és arról beszéltek egymás között, hogy mit tegyenek Jézussal. (Lk 6,6–11)

Hasonló csodatörténetet – a kéz meggyógyítását – ismertet az 1Kir 13,4–6 is. Nem kizárt, hogy mintegy előképként felhasználta ennek elemeit az evangélium végső szövegezője, de más kontextusba helyezte. Az a tény azonban, hogy az apokrif Nazoreus evangéliumban is előfordul egy hasonló eset (Jeromosnak a Mt 12-höz írt kommentárja szerint) arra utal, hogy a történetnek lehetett valós magva, amelyet különböző formában, esetleg eltérő értelmezésekkel adtak tovább. A Nazoreus evangélium szerint a sorvadt kezű ember kérlelte Jézust, hogy gyógyítsa meg, mivel kőművesként dolgozott, de beteg kézzel nem volt képes munkát végezni, és szégyenben marad, ha betegsége miatt koldulásra kényszerül. Történetileg az is valós mozzanatnak látszik, hogy mindez a zsinagógában történt, összhangban Jézus vallásos zsidó mivoltával.

A márki szöveg egyes feltételezések szerint egy Márk előtti gyűjteményből származhat,[8] amelynek célja éppen annak bemutatása, hogy Jézus szembekerült korának vallási főirányával, a farizeusokkal, illetve általában az írástudókkal.

8 Gnilka, *Márk evangéliuma…*, 166.

Akár elfogadjuk ezt a hipotézist, akár nem, az szembetűnő, hogy a szöveg egésze a farizeusokat erősen negatív színben ábrázolja. A szöveg magva a szabad-e jót tenni kérdése lehet, amit Márk és Lukács evangéliuma Jézusnak, Máté a farizeusoknak tulajdonít. Márk és nyomában Lukács kiegészíti ezt a „rosszat tenni, életet menteni, vagy kioltani" résszel, ami idegen a zsidó gondolkodástól a szombat megtartásának vonatkozásában. Hiszen az életet kioltani nem a szombat, hanem a másik ember iránti viszony kérdése. Máté, aki otthonos a zsidó élet kérdéseiben, valószínűleg helyesen őrizte meg a kérdést: „szabad-e gyógyítani." Jézus viselkedésének szempontjából mindegy, hogy a kérdést a farizeusok vagy Jézus maga teszi-e fel. A Makkabeusok korától számítva a szombatot egy magasabb szempont, az élet mentése (pikuách nefes) felülírja. Ettől kezdve a rabbinikus kérdésfeltevés arra irányult, hogy megállapítsák, mely betegség minősül életveszélynek. Közismert, hogy a Talmud egészen odáig megy, hogy a torokfájás meggyógyítása is megengedett tevékenység, mert nem lehet tudni, hogy az elmaradt (szombati) gyógyítás következtében nem kerül-e életveszélybe a beteg (mJoma 8,6). Az evangélium szerint Jézus mindenesetre meggyógyította a beteget. Máté evangéliuma egy jellegzetes rabbinikus magyarázatot is fűz indoklásként (Mt 12,11–12). Ha egy kútba esett állatot ki lehet szabadítani szombaton, mennyivel inkább kell segíteni egy emberen! Ezt az érvelési módszert a híres farizeus tanná (tanító), Hillél nevéhez kapcsolják. Ez a „kisebbről a nagyobbra" (kal vahómer) elv, amely szerint ha valami érvényes egy kisebb jelentőségű esetben, akkor érvényesnek kell lennie egy nagyobb jelentőségű esetben is. A szóban forgó gyógyításnál a juh a kisebb és az ember a nagyobb jelentőségű eset. Tekintve, hogy ez az érv a márki, „eredetibb"/régebbi változatban nem fordul elő, valószínű, hogy ez nem Jézus, hanem a rabbinikus érvelésben járatos zsidókeresztény mátéi szerző műve.

Két további hasonló szombati gyógyítás elbeszélése fordul elő Lukács saját anyagában (L forrás), ami a Lk 13,10–17-ben, illetve a Lk 14,1–6-ban van leírva. Az első esetben Jézus egy 18 éve beteg, meggörnyedt asszonyt gyógyított meg egy zsinagógában szombaton. A zsinagógai elöljáró méltatlankodására, nevezetesen arra, hogy miért éppen szombaton gyógyít Jézus, amikor hat másik nap is rendelkezésére áll, Jézus a kal vahómer szellemében indokolja tettét, sőt egy erős kifakadást intézett általában a farizeusok irányába. Az egész perikópa természetesen az evangélista szerkesztői és értelmezési alkotása, de feltételezhető benne néhány közvetlenül Jézusra visszavezethető mozzanat is. Egyrészt a zsinagóga mint helyszín, ami Jézus vallásosságához jól illik, a másik pedig a gyógyítás

módja, a kézrátétel. Ez utóbbi motívum összhangban van Jézus karizmatikus gyógyító szerepével.[9]

A másik lukácsi eset egy vízkórban szenvedő ember szombaton történt meggyógyítását mutatja be, de a helyszín itt egy vezető farizeus háza. A helyszín ebben az esetben is valószínű, hiszen az Újszövetség más helyen is beszámol arról, hogy Jézust egy farizeus a saját házába invitálja (Lk 7,36). A gyógyítás itt is közvetlen testi érintés (kézfogás) mellett megy végbe. A kal vahómer érvelés csaknem ugyanazokkal a példákkal hangzik el, mint a Lk 13,15 és a Mt 12,11–12 versekben.

János evangéliumában is található szombati gyógyítás. Az egyik a Bethesda tavi eset, a negyvenkét éve béna ember gyógyítása (Jn 5,1–19, illetve ehhez kapcsolódóan Jn 7,21–27), a másik a vakon született ember meggyógyítása (Jn 9,13–17).

Mindkét elbeszélés a János evangéliumában kirajzolódó sajátos teológiának a terméke, és nagyon nehéz megállapítani bármiféle történeti magot ezekben. Mindkét elbeszélés jól értelmezhető teológiai céllal lett szerkesztve. Ráadásul a farizeusok szerepe nem elsődleges, mindkettőben csupán mint az „ellenfél" szerepének betöltői bukkannak fel. A Bethesda-tavi esetben a „zsidó hatóságok" (akár farizeusok is lehettek köztük) jelentik az „ellenfelet", a vakon született ember gyógyítása történetében pedig csak később bukkannak fel a farizeusok. A Bethesda-tavi gyógyítás szövegében a helyszín leírása meglehetősen pontos, ezt régészeti feltárások is bizonyították. A konfliktus nem a gyógyítás tényében, hanem abban volt, hogy a gyógyult ember a fekvőhelyül szolgáló gyékényét felvette és magával vitte. Ezt teherhordásnak, azaz szombaton tiltott cselekedetnek minősítették a vallási hatóság emberei. A történet szerint miután azonosítani tudták Jézust, nem a gyógyítás tényét, hanem a „felbujtást" kifogásolták. Ez a tény kellően rámutat arra, hogy az egész elbeszélés célja nem a vallási elöljárókkal (esetleg farizeusokkal) való konfliktus részletezése, hanem az, hogy az ezt követő nagyszabású „védőbeszéd" Jézusnak az Örökkévalótól származó hatalmát mutathassa be.

A vakon született ember meggyógyítása is önálló irodalmi alkotás, amelyben nem kiemelt téma a szombat megszegése, inkább ürügy arra, hogy példázza, a látók igazából vakok, és a vakok látók lesznek Jézus által. Vak ember meggyógyítása a szinoptikusoknál is előfordul (a Mk 8,22–26-ben egy névtelen, míg a Mk 10,46–52-ben és a Mt 9,27–31-ben Bartimeus esete). A szinoptikus gyógyí-

[9] Vermes Géza Jézust elsősorban karizmatikus gyógyítónak tartja, egy sorba állítva őt az ugyancsak galileai Hanina ben Dószával.

tásokhoz nem kapcsolódik farizeusokkal folytatott vita elbeszélése. Jánosnál a farizeusok minősülnek Jézus ellenfeleinek, és a fő téma nem a hálácha szerinti helyes cselekedet, hanem Jézus személye.

Mindezek alapján arra kell következtetni, hogy a János evangéliuma szerinti elbeszélések alapján nem lehet többet megtudni Jézus és a farizeusok viszonyáról a szombati törvények vonatkozásában.

Válás, házasságtörés

A válás mint a farizeusokkal folytatott vita témája mindhárom szinoptikus evangéliumban előfordul. Máté és Lukács a márki anyagot (Mk 10,2–12) némi változtatással közli, egyes részeken elhagy, mást hozzáír, sőt Lukács egyetlen mondatba sűríti a Jézusnak tulajdonított mondást (Mt 19,9 és Lk 16,18). Ezen túlmenően a János evangéliumában szereplő, a házasságtörő nő címen ismert, úgynevezett vándorperikópa kapcsolódik a témához.

Márk szövege:

> [2]Farizeusok is mentek hozzá, hogy megkísértsék őt, és megkérdezték tőle: Szabad-e a férjnek a feleségét elbocsátania? [3]Ő azonban visszakérdezett: Mit parancsolt nektek Mózes? [4]Azok ezt mondták: Mózes megengedte a válólevél írását és az elbocsátást. [5]Jézus erre így szólt hozzájuk: Szívetek keménysége miatt írta nektek Mózes ezt a parancsolatot, [6]mert a teremtés kezdete óta Isten férfivá és nővé teremtette az embert. [7]Ezért a férfi elhagyja apját és anyját, ragaszkodik feleségéhez, [8]és lesznek ketten egy testté, úgyhogy ők többé már nem két test, hanem egy. [9]Amit tehát Isten egybekötött, ember el ne válassza! [10]Otthon a tanítványai is megkérdezték őt erről. [11]Ő pedig ezt mondta nekik: Aki elbocsátja feleségét, és mást vesz el, házasságtörést követ el feleségével szemben; [12]és ha a feleség bocsátja el férjét, és máshoz megy férjhez, házasságtörést követ el. (Mk 10,2–12)

Máté szövege:

> [3]Ekkor farizeusok mentek hozzá, hogy kísértsék őt, és megkérdezték tőle: Szabad-e az embernek bármilyen okból elbocsátania a feleségét? [4]Ő pedig így válaszolt: Nem olvastátok-e, hogy a Teremtő

> kezdettől fogva férfivá és nővé teremtette őket? [5]És ezt mondta Isten: „Ezért hagyja el a férfi apját és anyját, ragaszkodik feleségéhez, és lesznek ketten egy testté.” [6]Úgyhogy már nem két test, hanem egy. Amit tehát Isten egybekötött, azt ember el ne válassza! [7]Erre azt mondták neki: Akkor miért rendelte el Mózes, hogy aki elbocsátja a feleségét, adjon neki válólevelet? [8]Jézus így válaszolt nekik: Mózes szívetek keménysége miatt engedte meg nektek, hogy elbocsássátok feleségeteket, de ez kezdettől fogva nem így volt. [9]Mondom nektek, hogy aki elbocsátja feleségét – a paráznaság esetét kivéve –, és mást vesz feleségül, az házasságtörő. (Mt 19,3–9)

Lukács szövege:

> [18]Aki elbocsátja feleségét, és mást vesz el, házasságtörő, és aki férjétől elbocsátott asszonyt vesz el, szintén házasságtörő. (Lk 16,18)

A három szinoptikusban a közös elem a Jézusnak tulajdonított mondás: „aki elbocsátja feleségét és mást vesz el, házasságtörő.” Tekintve, hogy a két forrás elmélete szerint ha mindhárom szinoptikusban ugyanaz a szöveg fordul elő, akkor a forrás Márk evangéliuma lehet, az vélhető, hogy az idézett közös mondás márki eredetű. Márk szövegéről azonban a szövegelemzés egyértelműen kimutatta,[10] hogy a saját közösségének szóló tanítás, és ennek következtében históriai pontosság nem várható tőle. Ezt támasztja alá az, hogy a Mk 10,12-ben a feleség által adható válólevélről van szó, ami ismeretlen a zsidóságban, ám elfogadott volt a római jog szerint. A Márk célközönsége jellemzően pogánykeresztény volt, számukra tehát valós élethelyzetet tükrözött az idézett jézusi mondat. A Máté-féle változatban explicite is benne van a vita tulajdonképpeni tárgya. A farizeusokat az érdekli, hogy milyen okból bocsáthatja el a férfi a feleségét. Ismeretes a Hillél- és a Sammai-iskolák közötti nézetkülönbség a válólevél megírása okát illetően. A kérdés a halákha tárgykörébe tartozik, de Jézus mintha kilépett volna ebből a világból. A teremtésre hivatkozott, ami a nőt és a férfit szövetségesnek nyilvánítja. Ezt a motívumot eredetinek lehet feltételezni, mert független az evangélisták aktuális történeti-társadalmi helyzetétől. Az a kijelentés, hogy „amit Isten egybekötött, ember ne válassza szét”, nem értelmezhető egy, minden eddiginél szigorúbb szabálynak, hanem egy teljesen más nézőpontból tekint a házassági kapcsolatra. Ez a nézőpont nem a kazuisztika talaján áll. Az idézett mondás

[10] Gnilka, *Márk*…, 516–517.

szerint a férfi és a nő az Örökkévaló által van összekötve, ami a teremtéstörténet szerint egy, az ember által kimondott szövetségformulában fejeződik ki: „Ez most már csontomból való csont, testemből való test." (1Móz 2,23) A válás kérdése ezek alapján Jézus szerint a szövetségi hűség kérdése, és nem a kazuisztikáé. A szövetségi hűség, illetve hűtlenség igen gyakran a paráznaság fogalmával van összekapcsolva, elsősorban a prófétai iratokban. Ennek tükrében sem vélhető azonban az, hogy a Máténál szereplő, a paráznaság esetét kivételnek állító közbevetés a szövetségi hűségre utalna. Máténál a „paráznaság esetét kivéve" kiegészítés szerepe feltehetően az, hogy igazolva legyen József viselkedése, aki el akarta bocsátani az áldott állapotba kerülő Máriát (Mt 1,19). Ezek szerint tehát József, ha el is bocsátotta volna Máriát, nem minősülne házasságtörőnek, hiszen a paráznaság fennállását feltételezte.

A házasságtörés témája érdekes módon vetődik fel a Jn 8,3–11-ben. A rész neve vándorperikópa, mert nem mindig volt ezen a helyen az Újszövetségben. A perikópa szövege a következő:

> [3]Ekkor odavezettek az írástudók és a farizeusok egy asszonyt, akit házasságtörésen értek, középre állították, [4]és így szóltak Jézushoz: „Mester, ezt az asszonyt házasságtörés közben tetten érték. [5]Mózes azt parancsolta nekünk a törvényben, hogy kövezzük meg az ilyeneket. Hát te mit mondasz?" [6]Ezt azért mondták, hogy próbára tegyék, és legyen mivel vádolniuk őt. Jézus pedig lehajolt, és ujjával írt a földre. [7]Amikor továbbra is faggatták, felegyenesedett, és ezt mondta nekik: „Aki bűntelen közületek, az vessen rá először követ." [8]És lehajolva tovább írt a földre.[9] Azok pedig ezt hallva, egymás után kimentek, kezdve a véneken, és egyedül ő meg az asszony maradt ott a középen.[10] Mikor pedig Jézus felegyenesedett, és senkit sem látott az asszonyon kívül, így szólt hozzá: „Hol vannak a vádlóid? Senki sem ítélt el téged?" [11]Ő így felelt: „Senki, Uram." Jézus pedig ezt mondta neki: „Én sem ítéllek el téged, menj el, és mostantól fogva többé ne vétkezz!"

A perikópa elemzésében célszerű követni Vajda Károly érvelését,[11] aki a szokásostól eltérően a szövegnek egy rabbinikus értelmezését adja. Maga a jelenet történetisége meglehetősen valószerű. A hely, a szereplők mozgása, a kérdések és

11 Vajda Károly, „A bibliai és a rabbinikus hermeneutikai hagyomány metszéspontjában", in *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*, szerk. Bednarics Gábor, Bengi

a válasz jellege egyaránt valószerűnek ítélhető. A szereplők a bűnös asszony, az írástudók meg farizeusok és maga Jézus. A jelenetben a farizeusok Mesternek szólítják Jézust, ami a tisztelet kifejezése, de az evangélista rögtön hozzáteszi, hogy a kérdés célja valójában az, hogy később Jézust legyen mivel vádolni. Ez a nyilvánvalóan rosszindulatú feltevés a korábban elmondottak alapján nagy valószínűséggel minden valós alapot nélkülöz. Vajda elemzésében rámutat arra, hogy a farizeusok egyáltalán nem rosszindulatúan kérdezik Jézust, hanem mintegy utolsó segítségkérésként. Ebben a rekonstrukcióban az asszonyt nem „tetten érték", hanem „bűnösnek bizonyult",[12] mégpedig a keserűvíz rítusa eredményeként. Ez a szertartás egyfajta istenítélet volt. Amennyiben a meglehetősen keserűnek kikevert víz elfogyasztása a nőben undort, esetleg fájdalmat okozott, a megcsalás bűntette bizonyítottnak minősült. Mivel a büntetés ez esetben megkövezés lett volna, ennek végrehajtásától a történetben szereplő farizeusok és írástudók vonakodtak. A második templom korára a halálos ítéletek kiszabása gyakorlatilag megszűnt. A Talmud is kitér arra, hogy szégyen, ha a Szanhedrin halálos ítéletet mond ki. Ennek tükrében az a valószínű, hogy a megkövezés végrehajtását valahogy szerették volna elkerülni a történetben szereplő írástudók. Szándékosan tettek kerülőket az elítélttel abban a reményben, hogy hátha feltűnik egy mentőtanú. Ebben a helyzetben kapóra jött Jézus, aki azon a helyen volt épp, ahol rendszeresen tanítottak akár farizeusok, akár karizmatikus szent emberek. Kérdésük szinte könyörgés: mit tudsz nekünk mondani, hogy megmentsük ezt a szerencsétlent, hiszen a törvény szerint meg kellene őt ölnünk. Jézus habitusa alapján nem nehéz elfogadni, hogy a keserűvízpróba az ő szemében inkább haszontalan varázslásnak, mint az Örökkévaló megnyilvánulásának minősült. Ez a hagyomány ismét csak arra utal, hogy a farizeusi és a jézusi gondolkodás az „istenítéletek" kérdésében nem állhatott messze egymástól. A Tórában levő szakasz (5Móz 22,22) értelmezése ugyan néhány változáson keresztülment Jézus korára, mint ezt a Talmud későbbi szövegei alapján feltételezhetjük, de végül is nem vesztette értelmét. Jézus a halákha alapján válaszolt és adott felmentést: az vesse rá az első követ, aki nem bűnös. A farizeusok, írástudók, vének fellélegeztek és sietve távoztak, az asszony megmenekült. Ebben a történetben a farizeusok egyáltalán nem mutatkoznak ellenségnek, ha a szöveg történetileg ér-

László, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), 438–473.

[12] A görög καταλαμβανω szó érthető így is: „valamit így megérteni, felfogni." Ld. Varga Zsigmond J., *Újszövetségi görög–magyar szótár* (Budapest: Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1992), 514–515.

telmezhető magját tekintjük mérvadónak. Az is kitűnik, hogy Jézus otthonos lehetett a halákha területén is. Gondolatmenete az életmentés elsőségének szabályán alapulhatott. Igen figyelemre méltó az is, hogy a Jeruzsálem pusztulása előtti időkben a híres farizeus, Johanán ben Zakkáj, akkor mint a Szanhedrin feje, megszüntette a keserűvíz-próbát, annak hiábavalósága miatt (Szotá 47).

Rituális tisztaság

Az evangéliumok Jézust egyrészt vallásos zsidó emberként mutatják be, másrészt olyannak, aki nem sokat törődik a rituális tisztasági szabályokkal. Kereste a tisztátalanok, a periférián levők társaságát. Ezek nem csupán a szegények voltak, hanem a megvetett kollaboráns gazdagok, a vámszedők. Együtt étkezett velük, ami közösségvállalást fejez ki. Megérintett (fertőző) betegeket gyógyítás céljából. Úgy tűnik, hogy nem vett figyelembe semmilyen tisztasági előírást. Az evangéliumokban ennek példája a rituális kézmosás körüli vita. A téma mindhárom szinoptikusnál előfordul az alábbiak szerint.

Márk szövege:

> [1]Köré gyűltek a farizeusok és néhányan az írástudók közül, akik Jeruzsálemből jöttek, [2]mert észrevették, hogy némelyik tanítványa tisztátalan, vagyis mosatlan kézzel eszik. [3]A farizeusok és általában a zsidók ugyanis addig nem esznek, míg meg nem mosták a kezüket egy maréknyi vízzel, mert ragaszkodnak a vének hagyományához, [4]és amikor hazamennek a piacról, addig nem esznek, míg meg nem mosakodtak. Sok egyéb más is van, amit hagyományként átvettek és őriznek, amilyen például a poharak, korsók, rézedények és fekhelyek megmosása. [5]Megkérdezték tehát tőle a farizeusok és az írástudók: Miért nem élnek a te tanítványaid a vének hagyománya szerint, és miért esznek tisztátalan kézzel? [6]Ő pedig ezt válaszolta nekik: Ti képmutatók, igazán illik rátok Ézsaiás próféta szava, amint meg van írva: „Ez a nép csak ajkával tisztel engem, de szíve távol van tőlem. [7]Pedig hiába tisztelnek engem, ha emberi tanításokat és parancsolatokat tanítanak.” [8]Az Isten parancsolatát elhagyva az emberek hagyományához ragaszkodtok. [9]Ezt is mondta nekik: Szépen félreteszitek az Isten parancsolatát, hogy helyébe állíthassátok a magatok hagyományát. [10]Mert Mózes ezt mondta: „Tiszteld apádat és anyádat”, és ezt: „Aki gyalázza apját vagy anyját, halállal

bűnhődjék.” 11Ti pedig így beszéltek: Ha ezt mondja valaki apjának vagy anyjának: korbán, vagyis áldozati ajándék az, amivel kötelességem volna téged megsegíteni, 12akkor már nem engeditek, hogy bármit is tegyen apjáért vagy anyjáért; 13és így érvénytelenné teszitek az Isten igéjét a ti továbbadott hagyományotokkal. De sok más ehhez hasonlót is tesztek. (Mk 7,1–13)

Máté szövege:

3Ő így válaszolt nekik: És ti miért szegitek meg Isten parancsolatát a ti hagyományotokért? 4Mert Isten ezt mondta: „Tiszteld apádat és anyádat”, és ezt: „Aki gyalázza apját vagy anyját, halállal bűnhődjék.” 5Ti pedig azt tanítjátok, hogy aki ezt mondja apjának vagy anyjának: Áldozati ajándék az, amivel kötelességem volna téged megsegíteni – 6annak nem kell tisztelnie az apját. Így tettétek érvénytelenné Isten igéjét a ti hagyományotokért. 7Képmutatók, helyesen prófétált rólatok Ézsaiás: 8„Ez a nép ajkával tisztel engem, szíve azonban távol van tőlem. 9Pedig hiába tisztelnek engem, ha tanításként emberi parancsolatokat tanítanak.”

10Ekkor odahívta a sokaságot, és így szólt hozzájuk: Halljátok és értsétek meg! 11Nem az teszi tisztátalanná az embert, ami bemegy a száján, hanem ami kijön a szájából, az teszi tisztátalanná az embert. 12Tanítványai ekkor hozzá lépve megkérdezték tőle: Tudod-e, hogy a farizeusok megbotránkoztak, amikor meghallották ezt a beszédet? 13Ő pedig így válaszolt: Minden növényt, amelyet nem az én mennyei Atyám ültetett, ki fognak gyomlálni. 14Hagyjátok őket, világtalanok vak vezetői ők! Ha pedig vak vezet világtalant, mind a ketten gödörbe esnek. 15Péter ekkor ezt kérte: Magyarázd meg nekünk az előbbi példázatot! 16Ő pedig így szólt: Még mindig értetlenek vagytok? 17Nem gondoltok arra, hogy minden, ami bemegy a szájon, a gyomorba jut, és az árnyékszékbe kerül? 18Ami azonban kijön a szájból, az a szívből származik, és az teszi tisztátalanná az embert. 19Mert a szívből származnak a gonosz gondolatok, gyilkosságok, házasságtörések, paráznaságok, lopások, hamis tanúskodások és istenkáromlások. 20Ezek teszik tisztátalanná az embert. De az, hogy mosatlan kézzel eszik, nem teszi tisztátalanná az embert. (Mt 15,3–20)

Lukács szövege:

> [38]A farizeus pedig elcsodálkozott, amikor meglátta, hogy ebéd előtt nem mosdott meg. [39]Az Úr azonban ezt mondta neki: „Ti farizeusok a pohár és a tál külsejét megtisztítjátok, de belül telve vagytok rablásvággyal és gonoszsággal. [40]Esztelenek! Aki megalkotta a külsőt, nem az alkotta-e meg a belsőt is? [41]Azt adjátok oda alamizsnául, ami belül van, és minden tiszta lesz nektek." [42]„De jaj nektek, farizeusok, mert tizedet adtok a mentából, a kaporból és minden veteményből, de elhanyagoljátok az igazságos ítéletet és az Isten szeretetét, pedig ezeket kellene cselekedni, és amazokat sem elhanyagolni! [43]Jaj nektek, farizeusok, mert szeretitek a főhelyet a zsinagógában, és a köszöntéseket a tereken! [44]Jaj nektek, mert olyanok vagytok, mint a jeltelen sírok: az emberek mit sem sejtve járnak felettük! [45]Ekkor megszólalt egy törvénytudó, és ezt mondta neki: „Mester, amikor ezt mondod, minket is megbántasz." [46]De ő így válaszolt: „Jaj nektek is, törvénytudók, mert megterhelitek az embereket elhordozhatatlan terhekkel, de magatok egyetlen ujjal sem érintitek azokat. [47]Jaj nektek, mert síremlékeket építetek a prófétáknak, pedig atyáitok ölték meg őket. [48]Tehát egyetértetek atyáitok tetteivel, és helyeslitek azokat, hiszen azok megölték őket, ti pedig síremlékeiket építitek. [49]Ezért mondta az Isten bölcsessége is: Küldök hozzájuk prófétákat és apostolokat, és közülük némelyeket megölnek és üldöznek, [50]hogy számot adjon ez a nemzedék minden próféta véréért, amelyet kiontottak a világ kezdete óta, [51]Ábel vérétől Zakariás véréig, aki az áldozati oltár és a templom között pusztult el. Bizony, mondom néktek, számot kell adnia ennek a nemzedéknek. [52]Jaj nektek, törvénytudók, mert magatokhoz vettétek az ismeret kulcsát: ti nem mentek be, és azokat is megakadályoztátok, akik be akarnak menni." [53]Amikor kiment onnan, az írástudók és a farizeusok hevesen támadni és mindenféléről faggatni kezdték őt, [54]és csak azt lesték, hogy beszédében valamin rajtakaphassák. (Lk 11,38–54)

A márki szöveg tekinthető alapnak, amit Máté és Lukács evangéliumának szerzője is saját szempontjai szerint egészített ki. A Mk 7,1–13 teljes egészében az evangélista alkotásának minősül. Az egyetlen történetileg valósnak tűnő mozzanat az, hogy Jézus és a farizeusok a rituális tisztálkodás, következésképpen a

szent, illetve tisztátalan témájában vitatkoztak, és ebben nézetkülönbség volt közöttük. A Márk evangéliumában olvasható perikópa valódi mondanivalója a Mk 7,6–12-ben a farizeusok elleni vádak felsorolása. Az itt olvasható érvelés nem hozható kapcsolatba Jézussal, ezt az evangélista művének kell tekinteni. A szöveg Jézusa ugyanis nem mond semmit a kézmosásról, ami arra utal, hogy a tisztasági kérdés az evangélistánál csupán ürügy arra, hogy támadja a farizeusokat.[13] Különösen zavaró az a hamis vád, miszerint a farizeusok az áldozati ajándékot (korbán) előbbre valónak tekintették volna a szülők megsegítésénél. A rabbinikus szövegek (pl. mNed 3,2) éppen az ellenkezőjét bizonyítják: a szülők megsegítése előbbre való, mint az áldozati ajándék.

A Máté evangélium szerzője a fenti történetet kiegészítette néhány, saját forrásból származó mondással. A szerkesztettség már abból is nyilvánvaló, hogy a mondások címzettjei nem a farizeusok, hanem a nép. A téma azonban marad: a rituális tisztaság, amire vonatkozóan Jézus kijelentette, hogy nem az szennyezi be az embert, amit elfogyaszt, hanem a szavai, ha azok gonoszak. Elhangzik a szállóigévé lett „vak vezet világtalant" mondás is. Ez a kiegészítés már nem az eredeti konfliktusról, azaz a rituális kézmosásról, hanem a kóser és nem kóser étkezésről szól. Ez utóbbi nem volt tárgya a farizeusok kritikájának, és így az étkezésről szóló rész címzettje a Máté-féle, főleg zsidókból álló gyülekezet, ebből kifolyólag nem tekinthető eredeti jézusi mondásnak.

Lukács evangéliumának szerzője ugyanezt a témát más környezetbe helyezte. Nála egy farizeus szerepel, aki közös étkezésre hívta meg Jézust, és „csodálkozik", hogy Jézus nem mosott kezet étkezés előtt. Ezt követi egy meglehetősen vehemens kirohanás a farizeusok ellen, ami nyilván megszeg minden udvariassági szabályt, így semmiképpen nem tekinthető autentikusnak. Ráadásul a szövegben nem csupán a farizeusokat kárhoztatta Jézus, hanem általában a törvénytudókat, akik minden előzmény nélkül hirtelen felbukkannak a szövegben. Az ellenük felhozottakban a próféták és a törvénytudók szembenállására esik a hangsúly. Ez utóbbi miatt azonban lehetséges összekapcsolni a beszédet Jézus szándékával, ha nem is szó szerinti tartalmát, hanem témáját illetően.

A három szinoptikus szöveget összevetve az a kép rajzolódik ki Jézusról, hogy számára a rituális tisztaság másodrendű kérdés volt, és nem törődött ezek betartásával. Ez megfelel a karizmatikus szent emberek, például Hanina ben Dosza stílusának. Vermes részletesen elemzi, hogy a farizeusok és a karizmati-

[13] Vermes Géza, *A zsidó Jézus vallása* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 39–40., továbbá Ed Parish Sanders, *Jewish Law from Jesus to the Mishnah* (London: SCM Press, Harrisburg: Trinity Press International, 1990), 90–91.

kusok közötti különbség jellemzően a rítusok jelentőségének megítélésében mutatkozik meg.[14]

A böjt

Az első szentély pusztulása után is csupán négy böjtöt írtak elő a bölcsek a szétszóratásban élőknek.[15] Ennek megfelelően a más napokon is tartott böjt nem tartozott a vallásos élet alapkövetelményei közé, inkább egyfajta túlteljesítésnek minősült. Ez persze az önmagát vallási elitnek tartó farizeuscsoport és az aszketikus Keresztelő János-követők körében követendő erénynek minősült.

Márk szövege:

> [18]János tanítványai és a farizeusok tartották a böjtöt. Odamentek Jézushoz, és megkérdezték tőle: Miért böjtölnek János tanítványai és a farizeusok tanítványai, a te tanítványaid pedig miért nem böjtölnek? [19]Jézus ezt mondta nekik: Vajon böjtölhet-e a násznép, amíg velük van a vőlegény? Addig, amíg velük van a vőlegény, nem böjtölhetnek. [20]De jönnek majd napok, amikor elvétetik tőlük a vőlegény, és akkor azon a napon böjtölni fognak. (Mk 2,18–20)

Máté szövege:

> [14]Akkor odamentek hozzá János tanítványai, és megkérdezték: Miért van az, hogy mi és a farizeusok gyakran böjtölünk, a te tanítványaid viszont nem böjtölnek? [15]Jézus ezt mondta nekik: Gyászolhat-e a násznép, amíg velük van a vőlegény? De jönnek majd napok, amikor elvétetik tőlük a vőlegény, és akkor böjtölni fognak. (Mt 9,14–15)

Lukács szövege:

> [33]Ők pedig ezt mondták neki: János tanítványai gyakran böjtölnek és imádkoznak, ugyanígy a farizeusok tanítványai is; a tieid pedig esznek és isznak. [34]Jézus így válaszolt: Kívánhatjátok-e a nász-

14 Vermes Géza, *A zsidó Jézus* (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), 105–114.
15 Jólesz Károly, *Zsidó hitéleti kislexikon* (Budapest: a szerző kiadása, 1987), 228.

> néptől, hogy böjtöljön, amíg velük van a vőlegény? [35]De jönnek majd napok, amikor elvétetik tőlük a vőlegény, akkor azokban a napokban böjtölni fognak (Lk 5,33–35)

A böjt, hasonlóan a rituális tisztaság kérdéséhez, kevéssé érdekes Jézus számára a Márk evangéliuma szerint. A szöveg egy Márk előtti hagyományra épít az evangélista szándékainak megfelelően, Bultmann szerint például a Keresztelő csoportjával való szakítás indokaként. Az egész márki perikópa lényegi része nem a farizeusokkal való vita. A farizeusok említése feltehetően a tőlük való elhatárolódás illusztrálása érdekében történik.[16]

Adófizetés a császárnak

Mindhárom szinoptikus evangéliumban szerepel az adófizetésről szóló rész. Márk evangéliuma:

> [13]Elküldtek hozzá a farizeusok és a Heródes-pártiak közül néhányat, hogy egy kérdéssel csalják tőrbe. [14]Odamentek tehát, és így szóltak hozzá: Mester, tudjuk, hogy igaz ember vagy, és nem törődsz azzal, hogy ki mit mond, mert nem veszed figyelembe az emberek tekintélyét, hanem az igazsághoz ragaszkodva tanítod az Isten útját. Szabad-e adót fizetni a császárnak, vagy sem? Fizessük-e vagy ne fizessük? [15]Ő pedig ismerve képmutatásukat, ezt mondta nekik: Miért kísértetek engem? Hozzatok nekem egy dénárt, hadd lássam! [16]Azok pedig hoztak egyet, és ő megkérdezte: Kié ez a kép és ez a felirat? Ők pedig így feleltek: A császáré. [17]Jézus ezt mondta nekik: Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami Istené. És igen elcsodálkoztak rajta. (Mk 12,13–17)

Máté evangéliuma:

> [15]Akkor a farizeusok elmentek, és elhatározták, hogy egy kérdéssel fogják tőrbe csalni. [16]Elküldték tehát hozzá a Heródes-pártiakkal együtt a tanítványaikat, akik ezt mondták: Mester, tudjuk, hogy igaz ember vagy, és az Isten útját az igazsághoz ragaszkodva tanítod, és nem törődsz azzal, hogy ki mit mond, mert

16 Gnilka: *Márk…*, 136–139.

> nem veszed figyelembe az emberek tekintélyét. [17]Mondd meg tehát nekünk, mit gondolsz: szabad-e adót fizetni a császárnak, vagy sem? [18]Jézus pedig felismerve gonoszságukat, így szólt: Képmutatók, miért kísértetek engem? [19]Mutassátok nekem az adópénzt! Azok pedig odavittek neki egy dénárt. [20]Ő megkérdezte tőlük: Kié ez a kép és ez a felirat? [21]Azt felelték: A császáré. Ő akkor ezt mondta nekik: Adjátok meg tehát a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami Istené! [22]Amikor ezt meghallották, elcsodálkoztak, és otthagyva őt, elmentek. (Mt 22,15–22)

Lukács evangéliuma:

> Ezután szemmel tartották őt, és kémeket küldtek utána. Azok igazaknak tettették magukat, hogy Jézust egy kérdéssel tőrbe csalják, és átadhassák a hatóságnak és a helytartói hatalomnak. [21]Ezek megkérdezték tőle: Mester, tudjuk, hogy helyesen szólsz és tanítasz, és nem vagy személyválogató, hanem az igazsághoz ragaszkodva tanítod az Isten útját. [22]Szabad-e a császárnak adót fizetnünk, vagy nem? [23]Ő azonban felismerte álnokságukat, és így szólt hozzájuk: [24]Mutassatok nekem egy dénárt! Kinek a képe és felirata van rajta? Ők ezt felelték: A császáré. [25]Ő pedig így válaszolt nekik: Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami Istené! [26]Így tehát nem tudták tőrbe csalni a nép előtt, hanem elcsodálkoztak válaszán, és elhallgattak. (Lk 20,20–26)

A szinoptikus evangéliumokon kívül a téma megtalálható a Tamás-evangéliumban és az ún. Egerton-evangéliumban (-töredékben).

Tamás evangéliuma:

Mutattak Jézusnak egy aranyat, és mondták neki: A császárhoz tartozók követelik tőlünk az adókat. Mondta nekik: „Adjátok a császáréit a császárnak, adjátok az Istenéit Istennek, és ami az enyém, azt adjátok nekem!”[17]

17 Hubai Péter, Prőhle Károly, Rugási Gyula (ford.), *Jézus rejtett szavai* (Budapest: Holnap Kiadó, 1990), 80.

Egerton-evangélium:

> …jöttek hozzá, hogy próbára tegyék és megkísértsék, miközben [mondták]: Jézus mester, tudjuk, hogy kitől jöttél, mert amit teszel, [az] tanúskodik rólad [és az] minden prófétát felülmúl. Mondd hát nekünk: megengedhető-e, hogy a királyoknak fizetendő (adót) teljesítsük? Fizessünk-e nekik, vagy se? Jézus azonban átlátta szándékukat, mérges lett és [ezt] mondta nekik: Miért neveztek engem mesternek, ha mégsem teszitek azt, amit mondok? Találóan prófétált rólatok Ézsaiás, amikor mondta: Ez a [nép ajkai]val [tisztel] engem, de a szíve távol van tőlem, hiábavaló [az ő istentisztelete]. Emberi rendelkezéseket [tanítanak].[18]

Feltételezhetjük, hogy a téma legalább három független forrásban is felmerül. A szinoptikusokban levő szövegek alapja Márk evangéliumában lelhető fel. Az alaptörténet az lehet, hogy ténylegesen feltették a kérdést Jézusnak, hogy egyetért-e a rómaiak által kivetett adó megfizetésével. A kérdés indoka feltehetően az, hogy Jézust a jellegzetes akcentusa alapján Galileából származónak tartották. Tekintve, hogy az adókivetést eredményező népszámlálás ellen éppen Galileában tört ki nagy felkelés nagyjából Jézus születése idején, Jézussal kapcsolatban felmerülhetett annak gyanúja, hogy ő valójában az adófizetés ellen lázadó, esetleg lázító agitátor. Jézus válaszából az hallható ki, hogy nem ellenzi az adó megfizetését, de lényeges az indoka, ami kivezet a „megfizetni – nem fizetni" dichotómia világából. Rámutat arra, hogy a lényegi kérdés az, hogy az ember önmagát „kinek szánja oda". Az adó megfizetése mellett az ember önmagát már ne „adja oda" a császárnak, mert önmaga az Örökkévaló tulajdona. Ha ez utóbbi teljesül, akkor mindegy, hogy a világi adó megfizetése szempontjából mit cselekszik, bár Jézus a pacifizmus talaján áll. A dénáron levő képmásra való hivatkozás ezt a véleményt illusztrálja, teszi szemléletessé. Ha erre, a történetileg valósnak értékelhető magra gondolunk, el kell tekinteni a keretszövegben szereplő tőrbe csalás szándékától, a képmutatástól. A keretszövegek feltehetően a szerkesztői munka eredményei, közös bennük, hogy Jézust olyannak állítják be, mint aki az Isten szerinti rendeléseket elébe helyezi az emberi hagyományoknak. Függetlenül a szövegben szereplő farizeusok, írástudók, illetve ezek tanítványai szándékától, a Jézussal kapcsolatos megállapítás helytállónak tekinthető.

[18] P. Gábor Mózes (szerk.), *Minden Jézusról. Evangélium exegétáknak* (Budapest: Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, 2002), 234.

A Tamás evangéliuma szerinti szöveg főleg abban tér el a szinoptikustól, hogy Jézusnak tulajdonítja az „és ami az enyém, adjátok nekem" kitételt. Ez utóbbi valószínűleg annak a közönségnek szól, akik a Tamás evangéliuma elsődleges címzettjei, és a közösség összetartását igyekszik erősíteni. Ennek megfelelően nem a farizeusokkal való vita keretébe illeszkedik, hiszen a Tamás evangéliuma nem is tulajdonítja a farizeusoknak a feltett kérdést. Annak, hogy nem dénárt, ami ezüstpénz, hanem aranypénzt, aureust nevez meg a szöveg, másodlagos a jelentősége.

Az Egerton-evangélium töredékében nem maradt fenn az adóval kapcsolatos vita, de annak környezete megfelel a szinoptikusokban szereplő szövegeknek, részint az adó megfizetésére vonatkozó, részint a rituális tisztaságra vonatkozó vitákban találhatóknak.

Az adópénz megfizetésének témájában valójában nincs ellentét a békepárti farizeusok és a szintén békepárti, illetve az egészen másra összpontosító Jézus között. Arra a kérdésre, hogy szabad-e adót fizetni idegen hatalmaknak, Jézus valójában az igent mondta ki, csak nem explicit módon, és összekötötte az általa elsődlegesnek számító istenképűség tényével.

Összefoglalás

A Jézus és a farizeusok közötti szóváltások többségükben a szombat helyes megünneplésére (a munkavégzés kapcsán), a rituális tisztaságra (beleértve a „tisztátalanokkal" való érintkezést és a böjtöt), a férfi-nő kapcsolatra (a válólevél és a házasságtörés vonatkozásában) és a világi (azaz nem zsidó) hatósággal szembeni magatartásra (az adófizetés apropóján) vonatkoznak. Annak megállapításához, hogy ténylegesen mit is tartalmaztak ezek, és mi volt Jézus álláspontja, mondanivalója az említett témákban, az evangéliumok szövegeiben fellelhető, valószínűsíthető történeti magra kell építeni. Az evangéliumok ugyanis nem információforrások, hanem interpretáló és inspiráló szövegek, amelyek egy adott, alkalmasint nagy közösséghez szólnak. Ezért a szövegről le kell hántani mindazt, amit a szövegezők, szerkesztők, igehirdetők szándéka hordott a kiindulást jelentő, történetileg értelmezhető információra. Az alaphelyzet megtalálása általában csak arra elegendő, hogy a vélemények fő jellegzetességei kirajzolódjanak. Valódi bizonyíték nincs rá, de jellemző, hogy az evangéliumokban többnyire a farizeusok kérdeznek, és nem Jézus. (Az egyetlen kivétel a 2. zsoltárra való „krisztológiai" rákérdezés a Mk 12,35–37-ben, ez azonban kevéssé vezethető vissza magára Jézusra.) További jellegzetesség, hogy a farizeusi kérdésfelvetés halachikus szabályokra vonatkozik, azaz kazuisztikus jellegű. Ennek a szemléletnek

az alapkérdése a „mit szabad". A jézusi válasz alaphangja így fogalmazható meg: „mire vagyok szabad?" Az, amit Jézus mondott, értelmezhető a halákhán belül is, akár a kal vahómer, akár az „az vesse rá az első követ" szentencia alkalmazása alapján. Úgy tűnik azonban, hogy ezek inkább az evangélisták interpretációi. A jobb megértésért érdemes Jézus törvényértelmezését újra végiggondolni. Ez a Máté-féle hegyi beszéd, illetve a lukácsi „mezei beszéd" alapján tűnik világosabbnak. Főleg Máté úgynevezett antitéziseire kell gondolni. Igaz, hogy Máté szövege valójában vita a javnei reformokkal, és erős megfogalmazásai („megmondatott a régieknek, én meg azt mondom…") azt célozzák, hogy saját gyülekezete számára bizonyítsa, hogy zsidó ember számára is értékesebb Jézus mondanivalója annál, amit a farizeusok alkotnak meg Javnéban.[19] A kritikai él elhagyásával is megérthető a hegyi beszédből Jézus törvényértelmezése. Ez pedig az az elv, amit a Pirké Abóth az alábbiak szerint fogalmaz meg: csináljatok gátat a Tórának.[20] Czire Szabolcs szemléletes bemutatása nyomán úgy fogalmazható ez meg, hogy a kerítés egy olyan elv, ami a Tórának megfelelő életvitelhez segít.[21] Ez azt jelenti, hogy a Tóra rendelkezéseit úgy lehet eredményesen teljesíteni, ha mindazokat a körülményeket kiiktatjuk életünkből, amelyek közel visznek a rendelkezésben említett helyzethez. Így, ha igyekszünk nem haragudni, kicsi az esélye annak, hogy emberölésre kerüljön sor. A kerítés ebben az esetben a haragtól való tartózkodás. Jézus a „kerítést" olyan távolságban húzta meg, hogy a hívő számára egy teljesen másik világ nyílt meg, olyan, amelyben fel sem merül egy adott törvény be nem tartása. Ez a másik világ nem a kazuisztika világa. A farizeusok a kazuisztika talaján állnak, Jézus érvei az általánosabb elvek mentén fogalmazódnak meg. Ez az általánosabb elv az Albrecht Alt által megfogalmazott, úgynevezett apodiktikus jog.[22] Az apodiktikus törvények rövid, tőmondatokban megfogalmazott, tehát szóbeli hagyományozásra alkalmas kijelentések. Tipikus

[19] Eric Ottenhejim, „Matthew and Yavne: Religious Authority in the Making?" in Joshua Schwartz, Peter J. Tomson (eds.), *Jews and Christians in the First and Second Centuries. The Interbellum 70–132 CE*, Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum 15. (Leiden: Koninklijke Brill, 2017), 378–400.

[20] Meisel Alajos Farkas, *Atyák tanításai. A zsidó erkölcs, a zsidó hivatás és a zsidó kötelesség*, ford. Scheiber Sámuel (Oradea [Nagyvárad]: Tipografia Wilhelm Rubinstein, 1927), 24.

[21] Czire Szabolcs, *Újszövetségi bevezetés* (Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2010), 206–209.

[22] Albrecht Alt, *Die Ursprünge des israelitischen Rechts*, in Uő., *Kleine schriften zur Geschichte des Volkes Israel I*. (München: C. H. Beck'sche'Verlagsbuchhandlung, 1933), 278–332.

példája ennek a tízparancsolat, annak feltehetően eredeti, rövidebb formája.[23] Valójában nem „parancsok", hanem kijelentő mondatok, mint például „nem fogsz lopni". A „nem" ebben az esetben nem tiltás, hanem valaminek a lehetetlensége, azaz az előző példára alkalmazva: „az lehetetlen, hogy lopj." Az apodiktikus jog a szövetségkötéssel van összefüggésben. Tulajdonképpen a szövetségkötés alapokmánya. A tízparancsolatban az egyiptomi szabadulásban megmutatkozó és megismerhető Isten lép szövetségre az emberrel. Ezt érti meg a teremtéstörténetet megfogalmazó csoport is. A teremtéstörténetben is a szövetségkötés elemeit lehet felfedezni, egyrészt az Isten és az ember, másrészt az ember és az ember, azaz a nő és a férfi között. Jézus érvei a farizeusokkal folytatott beszélgetései, vitái során a tízparancsolathoz, illetve a teremtéstörténethez kapcsolódnak, van, amikor explicit módon, máskor utalásszerűen.

A Jézus és a farizeusok közötti rokonság, úgy tűnik, legalább akkora, mint a különbözőség. Egyformák annyiban, hogy a modus vivendit a vallás közegében vélik megtalálni, hivatkozási alapjuk a Tóra, bár a farizeusok a szóbeli Tórát is figyelembe veszik. Különböznek azonban abban, hogy Jézus számára az életvezetés a mennyek országa dimenziójában kap értelmet, a farizeusok ehhez képest földhözragadtabbak. A mennyek országa Jézus szavai szerint dinamikus valóság, jellemzője az, hogy „jön", az ember számára pedig a „belépni", „bejutni" mozzanat teszi valóságossá jelenlétét. Ez a dinamika pontosan illik a bibliai (keresztény szóhasználattal ószövetségi) szövetségkötéshez. Ott is a meghirdetés–válasz dinamikája adja a kapcsolat alapjellegét. A szövetségből következik az apodiktikus jog, illetve ennek megvalósulásával marad fenn a szövetség. Jézus a farizeusokkal való eszmecseréjében mindig visszautal az apodiktikus szabályokra.

A szombati munkavégzés kapcsán mondott szentencia – „a szombat van az emberért, és nem az ember a szombatért" – értelme az, hogy a szombat a tízparancsolat szellemében örömünnep. Erich Fromm összefoglalására érdemes utalni: a szombat az ember és ember, az ember és a természet közötti tökéletes harmónia visszaállítására utaló nyugalom.[24] Ebbe a boldogságba nem fér be a betegség, a veszteség, a fájdalom. Ez alapján lehet, sőt kell gyógyítani, életet menteni akár szombaton is.

A házasság, a férfi-nő kapcsolat Jézusnál kifejezetten a két ember közötti szövetség szerint érthető meg. Ez a szövetség a teremtéssel kezdődik, így az Isten akaratából jön létre. Jézus (ellentétben Pállal), nem a férfi elsőként való terem-

[23] Karasszon István, „A Tízparancsolat redakciókritikája", in Szécsi József (szerk.), *A Tízparancsolat* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2010), 23–37.

[24] Erich Fromm, *Birtokolni, vagy létezni* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 57–58.

tettségét, hanem a „férfinak és nőnek teremtette" (ti. az Isten) egységét hangsúlyozza. Ha a szövetség isteni megalapozású, működésének irányelve a tízparancsolat szerinti apodiktikus követelmény: ne paráználkodj. Ez természetesen nem szexuális hűtlenségre, hanem a szövetség megtörésére vonatkozik. A szövetség fennállása következésképpen nem a „keserűvízpróba" eredményétől függ.

A világi adó megfizetésének kérdése Jézusnál átváltozik a „kihez is tartozik az ember valójában" kérdésévé. Ismét a teremtésre utal a jézusi válasz: az ember az Isten képére teremtetett, tehát hozzá tartozik, az ő szövetségében él. Relativizálja ezáltal a világi adó kérdését, hiszen a mennyek országának jövetelét az adó megfizetése vagy meg nem fizetése nem érinti.

A rituális tisztaságra vonatkozóan érdemes utalni Vermes elemzésére.[25] Vermes arra utal, hogy a karizmatikusok számára a rituális tisztasági szabályok másodlagosak voltak, ők az Istennel való közvetlen kapcsolat világában éltek, ez pedig a farizeusokkal előbb-utóbb konfliktushoz vezetett. Szerinte Jézus beleillik ebbe a karizmatikusok alkotta társaságba. Külön érdekesség, hogy Vermes felhoz egy példát a Talmudból (bBM 59b) annak illusztrálására, hogy a farizeusi irányt követő rabbinikus zsidóság a halákha kérdéseiben elutasított minden mennyei eredetű, spirituális hivatkozást, és pusztán a többségi véleményt tartotta elfogadhatónak.[26] Jézus is könnyedén lépte át a kézmosásra, „tisztátalanokkal" való asztalközösség tilalmára vonatkozó írott vagy íratlan szabályokat. A „régiek" rendeléseinek tartotta ezeket, és arra hivatkozott, hogy a betegeknek van szükségük orvosra, nem az egészségeseknek. Ezzel pedig visszatért a minden emberre kiterjedő szövetség elsőségéhez a szabályokkal szemben.

Mindent összevetve az a kép rajzolódik ki Jézus és a farizeusok kapcsolatáról, hogy komoly vitapartnerek lehettek, amelynek lehetősége Jézus kifejezett vallásos életvitele, a Tórában és a prófétákban való jártassága, írástudása következtében állt fenn. Ugyanakkor két külön világ mutatkozott meg érveikben: a kazuisztikus jogé a farizeusoknál és az apodiktikus jog Jézus érveiben. A vallástörténet árnyékos fejezeteit eredményezte az, hogy évszázadokon keresztül tagadták ezek lényegi összetartozását. A ma feladatai közé tartozik ennek az összefüggésnek a bemutatása.

25 Vermes, *A zsidó*… 105–108.

26 Érdemes ebből a szempontból felidézni azt, hogy Jézus a szükséges tanúk számába a mennyei igazolást is csupán egynek veszi a többi közül (pl. Jn 5,36–37).

Jakabházi Béla Botond[1]

A vallási előírások, kegyességi gyakorlatok zsákutcája Tamás evangéliumában

Tamás evangéliumának értelmezése során három összefüggő részt vizsgálatát ajánlom: az 5. részt, amely bevezetésként szolgál az eredetileg egyetlen egységet alkotó, de a fennmaradt változatban egymástól elszakított 6. és 14. mondáshoz.

> 5 [1]Jézus mondja: „Ismerjétek meg, ami a szemetek előtt van, és ami el van rejtve előletek, világosság lesz számotokra. [2]Mert nincs rejtve semmi, ami ki ne nyilváníttatna."[2]

A jézusi mondás szerkezetében az az elv érvényesül, hogy egy axiomatikus jellegű kijelentést egy konkrétabb, magyarázó jellegű mondás előz meg, amelynek szerepe mintegy fényt deríteni az axióma igaz voltára. Így a bevezetésnek szánt első mondat ráhangol a második kijelentés megértésére: semmi sem marad örökre elrejtett, minden titok előbb-utóbb kiderül.

Jézus felhívásának célja rávezetni az olvasót arra, hogy felismerje és megértse azt, ami éppen előtte van. Ez a banálisan semmitmondónak tűnő felhívás arra, hogy azt lássuk, ami van, az evangéliumi kontextusban mély értelmet nyer, s felveti a kérdést: ezek szerint a tisztánlátás erőfeszítést igényel? A 20. századi posztmodern paradigmaváltás, valamint a kvantummechanika egyik kontraintuitív

[1] Jakabházi Béla Botond a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Ökumené Doktori Iskolájának végzettje, a KPTI Unitárius Karának tanára. 2002 óta unitárius lelkész. Elérhetősége: jakabhazibelabotond@gmail.com.

[2] Az evangélium általam használt magyar szövegének forrását Czire Szabolcs közölte a *Keresztény Magvető*ben: „Tamás evangéliuma (közzéteszi Czire Szabolcs)", *Keresztény Magvető* 110., 3. sz. (2004): 259–276.

megállapítását is szem előtt tartva (nincs objektív megfigyelés vagy a megfigyelőtől független realitás) a válaszom a kérdésre az, hogy éppen a tisztánlátás igényli a legnagyobb erőfeszítést. Ami nem igényel erőfeszítést, ami természetes, pontosabban: ami kézenfekvő, az a projekció, vagyis a saját értékrend, érzelmi és gondolati tartalmak ki- vagy rávetítése a világra (beleértve saját magunkat is). Ezért hangsúlyozza gyakran előadásaiban és írásaiban is Dzsiddu Krisnamúrti[3] (1895–1986) filozófus, miszerint csak a legmagasabb fokú intelligencia képes arra, hogy kiértékelés nélküli megfigyeléseket tegyen – azaz a valóság látását, vélemény és preferencia nélkül, sőt mi több, fogalmak nélkül. E tanulható „intelligencia" következménye az a tisztánlátás, amelynek következtében az emberi észlelés, tapasztalat közvetlenné, direktté válik: az érzékelés, észlelés „történik", s immár nem a gondolatok és fogalmak által, közvetve lépünk kapcsolatba a világgal, hanem szűrők és „szemüvegek" nélkül.[4] Ez azért tűnhet lehetetlen feladatnak, mert a biológiai és társadalmi-kulturális kontextus, amely az emberi lét közegét képezi (pl. a nyelvünk), nem opcionális, s ami egy szempontból biztonság, az más szempontból börtön.

Ebben a mondásában Jézus is arra hív, hogy egy olyan látásmódot alakítsunk ki, amely nem a hétköznapi, hanem az, amely pillanatról pillanatra friss és újszerű. Ez önmagában is rendkívüli, viszont a valóság csupasz látása, a banális, szemünk előtt levő dolgok szemlélete a legmélyebb összefüggések felismerését is maga után vonja. Másképp fogalmazva: az énközpontú projekciók, ítéletalkotó és összehasonlító gondolkodást létrehozó zakatoló „rádió" (elme) helyett ha csak arra összpontosítunk, ami a szem előtt van, a mélyebb összefüggések is felszínre kerülnek. Tehát szoros összefüggés van a jelenvaló dolgok torzítatlan megtapasztalása és az elrejtett dolgok helyes felismerése között. Jézus felhívása, parancsa a jelenvaló dolgokra irányítja a figyelmünket. Előbb nem az elrejtett dolgokat kell keresni (pl. az élet értelme, Isten), hanem azokat, amelyek az ember szeme előtt vannak, amelyek láthatóak, amelyek az érzékekkel azonnal megtapasztalhatóak; ezeknek a vizsgálata, megértése elvezeti majd az embert az elrejtett, titkos dolgok meglátására is. De mindezek csupán bevezetőül szolgálnak Jézus tételéhez: „Mert nincs rejtve semmi, ami ki ne nyilváníttatna." Nyoma sincs itt bármiféle

[3] Matthew N. O. Sadiku és Sarhan M. Musa, *A Primer on Multiple Intelligences* (h. n.: Springer International Publishing, 2021), 10.

[4] Ezt tűzi ki céljának pl. a buddhista filozófia és a hozzá kapcsolódó meditációs technikák egyrésze. Fontos kérdés marad azonban az, hogy mint biológiai rendszer (is) egyáltalán képes-e az ember a preferenciák, veszélyek, vonzalmak stb. szempontját kiiktatni már az észlelés vagy az ösztönös reakció szintjén.

titoktartásnak, nincs szó a titkok megőrzéséről, mert minden, ami elrejtett, kivétel nélkül nyilvánosságra kerül. Ezért van szükség a spirituális útkeresésben becsületességre, tisztaságra és őszintéségre. Ezen a ponton kapcsolódik ez a mondás a következőhöz, amely a hatodik: „Ne hazudjatok. És ne tegyétek, amit gyűlöltök. Mert minden lelepleződik »az igazság« látásában. Mert nincs rejtve semmi, ami ki ne jelentődne. És nincs semmi eltakarva, ami leleplezetlenül maradna." (Tam 6,2–6)

A látható dolgokra való figyelés fontosságának kihangsúlyozása, a láthatóak figyelésének előnybe részesítése a láthatatlan, a rejtett, titkos dolgokkal szemben – ellentétben pl. Pál álláspontjával: „Csak ne a láthatóra, hanem a láthatatlanra fordítsuk figyelmünket. Mert a látható mulandó, a láthatatlan azonban örök." (2Kor 4,18)[5] – a Tamás evangéliumában található tanítások ezoterikus jellegét cáfolja. Az „elrejtett" dolgok és a kijelentések megismerése nem valami titkos ismereten, tudáson múlik, hanem a természet, a látható világ (beleértve a megfigyelőt, magunkat is) megértésétől és helyes szemléletétől. A látható dolgok ismerete a biztosíték, ha tetszik: a titkos módszere a rejtett dolgok felismerésének. Az evangélium nem ezoterikus, mivel az ezoterikus rendszerekben szükség van a titkok megértésének kulcsára, amelyet előbb meg kell megtalálni ahhoz, hogy a tanítások mélyebb értelme feltáruljon. Ebben a szövegben azonban nincs szó ilyesmiről, ellenkezőleg: a láthatókat, az érzéklehető valóságot kell figyelni, igaz, nem akárhogyan, és ez vezet az isteni kinyilatkoztatások felismeréséhez. A kinyilatkoztatás állandó és folyamatos, csak az értheti meg, aki nyitott szemmel jár, akinek – bibliai fogalmazással élve – van szeme a látásra és füle a hallásra. A jézusi tanítás értelmét Tamás evangéliuma szerint bárki megértheti, aki hajlandó arra az áldozatra, hogy énközpontú gondolkodásával ne érje be. Ehhez nem kell egy titkos társaság, közösség tagjának lennie, nem kell rendelkeznie olyan titkos tudással, amelynek exkluzív birtokosa. A keresőnek „csupán" arra van szüksége, hogy amikor önmagát vizsgálja, másképpen nézzen, és másképpen értelmezze a valóságot, mint a megszokott, hétköznapi módon. A posztmodern paradigmaváltás után érezhetjük e mondásban a szinte lehetetlen elvárást. Hogyan lehetnénk képesek tisztán – ítélkezés, preferenciák, mentális csoportosításvégzés nélkül tekinteni a valóságra, amikor tudjuk, hogy az emberi elme alapvetően kettőségekben gondolkodik, szüntelenül oszt, csoportosít, mérlegel, összehasonlít?

[5] A bibliai idézetek forrása a Szent István-társulati Biblia (https://szentiras.hu/szit).

6 [1]Tanítványai megkérdezték, (és) ezt mondták neki: „Akarod, hogy böjtöljünk? És hogyan imádkozzunk és adjunk alamizsnát? És milyen étkezési előírásokat tartsunk meg?”[6]

[2]Jézus mondja: „Ne hazudjatok. [3]És ne tegyétek, amit gyűlöltök.

[4]Mert minden lelepleződik »az igazság« látásában.

[5]Mert nincs rejtve semmi, ami ki ne jelentődne. [6]És nincs semmi eltakarva, ami leleplezetlenül maradna.”

Amit itt Jézus a tanítványoknak mond, az nem az általuk feltett kérdésre adott válasz. A megfelelő válasz az, ami a 14. mondás első három mondatában áll. Ennek a legkézenfekvőbb magyarázata az evangélium papiruszlapjainak a felcserélése lehet. Bár ezt minden kétséget kizáróan nem lehet bizonyítani, mégis a 6,1 és 6,2–6 közötti következetlenségnek ez a logikus magyarázata, és a 6,1-et a 14,1–3 kellene kövesse. Az ilyen és hasonló tévedések előfordulnak máshol is, például az Ószövetségben (Jeremiás könyvében Jeremiás templomi beszéde (7,3) elszakadt a 26. részétől). Mi a mondások értelmezésénél és elemzésénél minden esetben az adott szöveget fogjuk vizsgálni abban a formában, amelyben fennmaradt (beleértve a görög töredékek segítségével rekonstruált változatokat is).

A szövegrész Jézus tanítványainak kérdéseivel kezdődik. Arra kíváncsiak, hogy szükségesek-e nekik kegyes cselekedeteket végrehajtani, mint amilyen a böjt, imádkozás, alamizsnaadás vagy az étkezési szokások betartása. Mindezek a személyes kegyes cselekedetek a zsidók számára nagyon fontosak voltak, és fontosak ma is (pl. a kereszténységben és az iszlámban is). De úgy tűnik, hogy Jézusnak nem az. Tanítványai viszont nem tudnak elszakadni a hagyományos kegyes vallási előírásoktól, s a történet a tanítványokat teszi nevetségesekké, mivel úgy jelennek meg előttünk, mint tudatlanok, akik rossz kérdéseket intéznek Jézushoz. Sőt, úgy kérdeznek, mint egy olyan csoport, amely tíz lépéssel Jézus mögött bandukolva, a Mester szavain és tettein vitázik arról, hogy Jézus mit, miért és hogyan mondott. Mindebből kitűnik, hogy a tanítványok nem méltók mesterükhöz, nehéz felfogásúak. Ők a módszert keresik a megváltásra, valami jól bevált technikát. A kegyes cselekedetek egész Tamás evangéliumában háttérbe szorulnak. A szerzőt nem érdeklik az ilyen tettek, s próbálja rávezetni az olvasót is arra, hogy ne azonosuljon a tanítványokkal vagy a kegyes cselekedeteket végzőkkel.

6 Lásd: 14,1–3.

Jézus a kérdést nem utasítja el, de a tettekre vonatkozó kérdésre erkölcsi felhívással, paranccsal válaszol: „Ne hazudjatok. És ne tegyétek, amit gyűlöltök." Itt a Mt 7,12 és Lk 6,31-ban megfogalmazott aranyszabály negatív formában való megfogalmazásáról van szó, eredetileg egy ősi zsidó erkölcsi előírásról, amely megtalálható Tóbiás könyvében[7] is. Viszont Tamás evangéliuma e szövegrészében a mondás szöges ellentéte annak, amit az ószövetségi könyv négy részének első felében olvashatunk[8]. Az erkölcsös magatartás a becsületességet és a helyes, őszinte motivációt jelenti, ezekre szólít fel Jézus. A böjt nem az ételtől való távolmaradás, hanem a tamási közösségben a gonosz cselekedetektől, az erkölcstelen és bántó tettektől és szavaktól való tartózkodás. Amit Jézus eddig a pontig elmond, az mind csak illusztrációja annak a teológiai elvnek, miszerint: „minden lelepleződik »az igazság« látásában" vagy „az ég színe előtt". A szövegrész végén Jézus minden mondata az elrejtett dolgok nyilvánosságra kerüléséről szól, ugyanazt háromféleképpen mondja el: semmi sem marad titokban, az elrejtett dolgok nyilvánvalóvá fognak válni, minden le fog lepleződni. Így hát a formális, intézményesített, nyilvános kegyes cselekedeteknek semmi értelmük sincs, mert rejtett indítékuk van, valami hátsó szándék: a rossz lelkiismeret kibékítése, a lelki nyugalom megvásárlása az alamizsnálkodás által. A tanítványok azt hiszik, hogy a kegyességgel megszabadulhatnak rossz lelkiismeretüktől, hogy valóban vallásos emberekké válnak. A lelkiismeret megnyugtatása érdekében végzett alamizsnálkodásnál már csak az rosszabb, amikor az adakozás azért történik, hogy mások lássák (és jutalmazzák) a jótetteket.[9]

A jézusi tanítás megértésére tett erőfeszítés egy istenkeresési módszer, amely által az elrejtett dolgok nyilvánvalókká válnak. A keresésnek többféle módja van. Míg az előző mondásban az ember szeme előtt lévő dolgok helyes értelmezése volt a cél, itt már továbblépünk a belsőleg motivált, erkölcsös magatartás irányába. A tanítás szellemisége ugyanaz, amit a szinoptikusoknál olvashatunk: Jézus társaitól azt kéri, hogy elsősorban együttérzőek legyenek az emberek iránt, s ne a nagylelkű segítők szerepében jótékonykodjanak.[10] Vagy sarkalatosabban fogalmazva: változtassák meg indítékaikat, ha tetszik, mentalitásukat az együttérzés

7 Tób 4,15a: „Amit magadnak nem szeretnél, azt másnak se tedd." (A Tóbiás könyvének szövegrészleteit is a Szent István-társulati Biblia szerint idézzük.)

8 Pl. Tób 4,10: „Az alamizsna ugyanis megment a haláltól és attól, hogy a sötétségre kerülj".

9 Ld.: Mt 6,5–15.

10 Mt 9,13b: „Irgalmasságot akarok, nem áldozatot." A gondolatot eredetileg azonban Hózseás fogalmazza meg, jóval korábban: „Mert nem az áldozat kell nekem, hanem a szeretet, nem az égőáldozat, hanem az Isten ismerete." (Hós 6,6)

és sorsközösség-vállalás irányába, és ne külső megnyilvánulások, viselkedésmódok gyakorlásától reméljék a belső átalakulást.

> 14 [1]Jézus ezt mondta nekik: „Ha böjtöltök, magatoknak szereztek bűnt. [2]És ha imádkoztok, ítéletben lesz részetek. [3]És ha alamizsnát adtok, rosszat tesztek lelketeknek.[11]
>
> [4]És ha valamely területre bementek, és helyről helyre vándoroltok,[12] (és) ők befogadnak, (akkor) azt egyétek, amit elétek tesznek. Gyógyítsátok a köztük levő beteget![13]
>
> [5]Mert ami bemegy szátokon, nem fog bemocskolni titeket. Sokkal inkább az mocskol be, ami kijön a szátokon."

A mondás két, egymástól független részből áll: az egyik a kegyes cselekedetek ítéli el (az első három mondat), a másik rész pedig a tisztasági törvényt értelmezi át (a következő két mondat). A két rész közötti összefüggést a zsidó étkezési szokásoknak a böjthöz mint az elutasított kegyes cselekedetek egyikéhez való kapcsolódás képezi. Nagy valószínűséggel azonban hiba is becsúszott a mondások szerkesztése közben. Egyes kutatók (pl. Valantasis) a mondással kapcsolatosan kiemelik azt, hogy ez a mondás a 6. mondás első mondatával áll szoros kapcsolatban.[14] A 6. mondás első mondata ez: „Tanítványai megkérdezték, (és) ezt mondták neki: „Akarod, hogy böjtöljünk? És hogyan imádkozzunk és adjunk alamizsnát? És milyen étkezési előírásokat tartsunk meg?" A válasz pedig a 14. mondás első három mondata: „Jézus ezt mondta nekik: »Ha böjtöltök, magatoknak szereztek bűnt. [2]És ha imádkoztok, ítéletben lesz részetek. [3]És ha alamizsnát adtok, rosszat tesztek lelketeknek.«" A két mondás tartalmilag tökéletesen összetartozónak tekinthető, lényege pedig a kegyes cselekedetek elutasítása: Jézus kijelenti, hogy követői ne gyakorolják a kegyes cselekedeteket. Valantasis szerint a rekonstruált eredeti mondás egy adott ponton ketté szakadt, a válasz elmaradt a kérdéstől. Valószínűnek tűnik, hogy a felhívás arra, hogy azt egyék, amit adnak (14,4) és a tisztasággal kapcsolatos tanítás, mely szerint nem az teszi az embert tisztátalanná, ami a szájon bemegy, hanem ami onnan kijön, a beszéd (14,5) egymástól teljesen független és eredetileg önálló szövegrészek. Amikor az evangélium mögött álló közösségre nézve már nem volt jellemző az étkezés tisztasági

11 Ld.: 6,1.
12 Szó szerint: vidéken.
13 Vagy: ott (vidéken).
14 Richard Valantasis, *The Gospel of Thomas* (London: Routledge Press, 1997), 80.

szabályainak betartása, annak értelmét megváltoztatták, kiegészítve azzal a résszel, amely a 14,4–5. Ezt a részt, úgy tűnik, később kapcsolták a kegyes cselekedeteket elutasító mondáshoz, hogy még véletlenül se tűnjön a kegyes cselekedetek elutasítása az aszketikus életmód elutasításának. Ezért szenvedett az eredeti szöveg módosításokat, ezért esik a hangsúly az utolsó részre, a tisztasággal kapcsolatos figyelmeztetésre, amely a beszédre vonatkozik: „Mert ami bemegy szátokon, nem fog bemocskolni titeket. Sokkal inkább az mocskol be, ami kijön a szátokon."

Jézus hevesen elutasítja a kegyes cselekedetek gyakorlását, sőt, nemcsak elutasítja azzal, hogy fölöslegesnek, értelmetlennek tartja azokat, hanem egyenesen károsnak tekinti a vallásos életre nézve. A böjt inkább bűn, mintsem megtisztulást és szentséget biztosító gyakorlat. Az ima elítélést von maga után, nem pedig az Istennel való közösséget. Az alamizsnaadás pedig a léleknek tesz rosszat, mert nem a lélekre, hanem a tárgyi világra összpontosít, és mert nem más, mint a lelki nyugalom megvásárlása aprópénzen. A kegyes cselekedetek visszájára fordításának teológiai indoklása azonban hiányzik a mondásból, Jézus egyszerűen csak kijelenti, hogy a kegyes cselekedetek ártalmasak, mert kegyes álcái lehetnek a bűntudatból vagy hiúságból, esetleg önimádatból fakadó indítékoknak. Vagyis túl nagy kockázatot hordoznak magukban: az istenkereséssel járó bizonytalanságot és feszültséget lespórolják a bizonyosság és biztonságérzet kedvéért.

A mondás második fele a Jézus-mondások legkorábbi, legősibb rétegéből származik, ezt bizonyítja az is, hogy a szinoptikusok is ismerik, a The Jesus Seminar tudósai számára is minden jel erre mutat: egyfelől Márk is ismerte, másfelől pedig a Q-forrás is tartalmazta ezt a részt.[15] Ha a mondás korai voltát vesszük figyelembe, akkor eredeti Jézus-mondásnak tekinthetjük, melyben felszólít, biztat bennünket a vándorló, missziós életmódra: mindenütt keresztülvonulni, azt enni, amit adnak, gyógyítani a betegeket, elfogadni a meghívást.[16] Ez az a rész, amely betekintést enged számunkra a korai Jézus-mozgalom életébe, amikor a közösség tagjai, Jézus követői (akik őt még személyesen ismerték) hivatástudattal útnak indultak, egyik vidékről a másikra vándoroltak. Az emberek jóindulatától és vendégszeretetétől függött az, hogy ettek-e vagy sem, de munkálkodásuk során nagyszerű dolgokat vittek véghez, ezek közül a legfontosabb az, hogy asztalközösséget vállaltak a szegényekkel, nyomorultakkal, és általában

15 Ld.: Robert W. Funk, Roy W. Hoover, The Jesus Seminar, *The Five Gospels – The Search for the Authentic Words of Jesus* (San Francisco: Harper Press, 1993), 481.

16 Vö.: Mt 10,8; Lk 10,8–9; 1Kor 10,27

a társadalom peremére szorítottakkal. Ez a nyílt asztalközösség Jézus legértékesebb hagyatéka volt, s kijelenthetjük, hogy a Jézus nevéhez fűzött mozgalomnak ez volt a legjellemzőbb vonása, hiszen az asztalközösségben megszűnt a férfiak és a nők közötti különbség, a negatív előítéletek, eltűnt a szakadék szegény és gazdag között, pogányok és zsidók együvé tartoztak, mind egyenlően, Isten gyermekeiként. Az asztalközösség volt Isten országának gyakorlatba ültetett példázata. És éppen ez volt az, amit Jézusnak szemére hánytak ellenzői: megszegte a Tóra által szentesített társadalmi törvényeket és vallásos előírásokat. Éppen ez a forradalmi magatartás, a nyílt asztalközösség volt Jézus legradikálisabb megvalósítása.[17] Az a közösség, amely Tamás evangéliuma mögött állt, konfliktushelyzetben találhatta magát: egyfelől elutasította a kegyes cselekedeteket (böjt, imádkozás, alamizsnaadás), másfelől azonban a missziót folytatók nem élhettek, nem tarthatták fenn magukat a környezetükben élők kegyes cselekedetei, az alamizsnaadás nélkül. Ez a kettősség borotvaélen való táncoláshoz hasonlít: tartózkodni kell a kegyes cselekedetektől, de éppen a környezetükben élő emberek kegyes cselekedetei biztosították megélhetésüket. Ennek az ellentmondásnak a célja az lehet, hogy a hallgató/olvasó kritikai magatartással viszonyuljon a kegyes cselekedetekhez, nehogy a hamis biztonságérzet csapdájába essen, és az a magatartásmód, amely az énközpontúság burkát és a dualisztikusan gondolkodó személyiség felszámolását célozza, a saját korlátokból való felszabadulást, az ego erősítését és az egocentrizmus megszilárdulását szolgája a lelkiismeret jótettekkel való elcsendesítése által. Továbbmenően, ha a kegyes cselekedet célja a királyságba (Isten országába) való bejutás, akkor az istenkeresőnek azért kell elutasítania ezeket, mert – a tamási szellemiségben – a királyság már most, a jelenben adott.[18]

Jézusnak ez a mondása, ebben a formában, ahogyan Tamás evangéliumában ránk maradt, egy későbbi változata Jézus eredeti mondásának, amelyet kiegészítettek egy tisztasági és egy étkezési előírás összekapcsolása révén. Érthető, hogy a vándorló életmódot folytató szegény Jézus-követők, akiknek a mások vendégszeretetén és jóindulatán függött életük, nem tarthatták be az étkezéssel kapcsolatos szigorú tisztasági szabályokat. Ezért történik ez az értelemeltolódás, a tisztasági előírás átértelmezése, amelyben a szabály már nem az étkezésre vonatkozik, hanem a beszédre, arra, amit az ember mond, ami a szájon kimegy. Ezért engedhető meg az, hogy a vándorló Jézus-követő azt egye, amit eléje tesznek, bármi

17 John Dominic Crossan, *The Historical Jesus: Life of a Mediterranean Jewish Peasant* (San Fransisco: HarperCollins, 1991), 263.

18 Tam 3,3: „A királyság azonban bennetek és rajtatok kívül van."

legyen is az: „ami bemegy szátokon, nem fog bemocskolni titeket. Sokkal inkább az mocskol be, ami kijön a szátokon."[19]

Tamás evangéliumában, amikor a szöveg az általunk ismert formát kapta, a vándorló életmód, amelyet Jézus hirdetett, már nem volt fenntartható a szervezett közösség számára, ezért a mondásban a hangsúly a kegyes cselekedetek elutasítására esik. Ami a szájon bemegy, az eledel, ami a szájon kijön, az a beszéd, a szólás. A mondásban a beszéd, a szólás többre van értékelve, mint a létfenntartáshoz szükséges eledel. Ebben az értékrendben a mondások értelmének a felfedezésére tett erőfeszítés értékesebb, mint a kegyes cselekedetek gyakorlása. A vándorló Jézus-követők, akik tanítanak és gyógyítanak, azért értékesek, mert az ő beszédükből erő sugárzik, még akkor is, ha életük mások jóindulatától függ.

Végül térjünk vissza a legfontosabb kérdésre: akkor minek van értelme? Ha a böjt, sőt az imádkozás is lehet akadálya az Istenhez való közeledésnek, ha a megszokott kegyességi módszerek zsákutcák és póttevékenységek, ha maguk az istenkeresés módszerei (vallási előírások, kegyességi gyakorlatok) válnak az istenség megtalálásának (megtapasztalásának) akadályává, akkor mi a teendő?

Jézus sem ajánlhat más, mint egy másik, kifinomultabb és saját vallási-spirituális fejlődésünkben kisebb kötődést (terhet) feltételező, valamivel felszabadítóbb módszert: (asztal)közösséget vállalni mindenkivel, elfogadni, amivel kínálnak, s végül, de elsősorban: a betegeket gyógyítani. Összefoglalva: radikális, egyetemesre kiterjesztett együttérzést és a szenvedés enyhítését.

[19] Vö. Mt 15,11 és Mk 7,1.

Kálnoki Kis Tamás[1] (közlő)

Egy amerikai magyar véleménye Páskándi Géza *Vendégség* c. drámájáról

Szent-Iványi Sándor lancasteri (AEÁ) unitárius lelkész levélváltásai Páskándi Gézával

Bevezetés

2012-ben a *Keresztény Magvető* 3. számának 276–282. oldalain jelent meg Szent-Iványi Sándor[2] Mikó Imrének írt, 1975. július 11-én kelt levele. A közre-

[1] Kálnoki Kis Tamás (1944, Cegléd) nyugalmazott levéltáros, a Magyar Országos Levéltár könyvtárának vezetője volt 1984–2007 között, cikkei jelentek meg a *Levéltári Szemlé*ben, a *Honismeret*ben, a *Levéltári Közlemények*ben stb. Elérhetősége: kalnoki.kis.tamas@gmail.com.

[2] Szent-Iványi Sándor (Marosvásárhely, 1902. január 18. – Lancaster, AEÁ, 1983. október 16.) unitárius lelkész, a Tizenegyek írócsoport tagja, kolozsvári lelkész, teológiai tanár, Budapesten hitoktató, lelkész, vezető lelkész, püspöki helynök, a Magyar Vöröskereszt és a Polgári Demokrata Párt elnöke. 1946 őszén Angliába utazik, ahonnan már nem tért vissza Budapestre. Amerikai állampolgárságú feleségét, Jelinek Olgát követve az Egyesült Államokba emigrál. 1947-től helyettesítő, majd Lancasterbe (USA) kinevezett unitárius lelkész. Mindezekkel egyidejűleg részese, szervezője, vezetőségi tagja, vezetője az amerikai magyarságot meg- és összetartó különböző szerveződéseknek (szövetségek, közösségek), pl. az Amerikai Magyar Könyvtár és Történelmi Társulatnak, amely társulat első 15 évéről tanulmányt írt (New York, 1971). Pályaképét korrajzzal stb. lásd: *„Ember az embertelenségben." Szent-Iványi Sándor a vészkorszakban. Konferenciakötet*, szerk. Kriza János (Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015), 144 pp. + mell., Kovács Sándor, „Akik előttünk jártak. Szent-Iványi Sándorra emlékezünk születésének századik évfordulóján", *Unitárius Közlöny* 12. (72.), 1. sz. (2002): 5–6.; Szent-Iványi Sándor nekrológja: Cseh Tibor, „Kopjafa Szentiványi Sándor sírján. Emléksorok Szentiványi Sándorról", *Itt-Ott* 17., 2. sz. (1984): 6–9.; Nagy Csaba, *A magyar emigráns irodalom lexikona*

adó, Kovács Sándor történész, teológiai tanár, a szöveget kísérő lapalji jegyzetben felhívta a figyelmet arra, hogy Szent-Iványi Sándor életpályájáról még nem készült monográfia. Ezért úgy gondolja, hogy a neves egyházvezetőnek és politikusnak a Securitate levéltárából előkerült levele „értékes egyház- és művelődéstörténeti adalékkal egészíti ki ismereteinket". Egyetértünk Kovács Sándor professzor megállapításával. A magunk részéről Szent-Iványi Sándor Páskándi Gézához[3] írt öt és Páskándi Géza Szent-Iványi Sándorhoz írt két (válasz)levelének közreadásával járulhatunk hozzá ahhoz, hogy az eddigieknél valamivel többet tudjunk meg a néhai neves unitárius lelkészről.

Kettejük közül – ma – Szent-Iványi Sándor az „ismeretlen". Bár tőle és róla az AEÁ-ba távozása előtt számtalan írás és könyv látott napvilágot Erdélyben és Magyarországon, elsősorban unitárius folyóiratokban, továbbá többségükben fordításkötetek az unitárius egyház kiadásában. Amerikában sem hagyott fel az írással. Volt, amelyik munkájáról ismertetés jelent meg a budapesti *Irodalomtörténeti Közlemények*ben.[4] Előszámlálásukra azonban ezen a helyen nincs lehetőség.

Szent-Iványi Sándor életében többször okozott meglepetést egyházának, az erdélyi és magyarországi unitáriusoknak, szűkebb hazája magyarságának. Így pl.

(Budapest: Argumentum Kiadó, Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ, 2000), 929.; Vida István, „Az »Erdélyi« fedőnevű ügynök jelentései a kisgazdapárti emigráció vezetőiről (Budapest, 1969. július 3. – augusztus 18.)", in *Levéltári Közlemények* 81. évf., 2010., főszerk. Reisz T. Csaba (Budapest: Magyar Országos Levéltár, 2010), 313–354., 345.

3 Páskándi Géza (Szatmárhegy, 1933. május 18. – Budapest, 1995. május 19.) erdélyi magyar író, Kossuth- és József Attila-díjas költő, esszé- és drámaíró, publicista. Irodalom: Páskándi Géza, „Vendégség (Dávid Ferenc, avagy: Unus est Deus?)", *Korunk* 29., 4. sz. (1970): 524–547.; Kovács Sándor, *Lapozgató. Az unitáriusok rövid története* (Budapest–Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021), 49.; Szabó Csengele, „Páskándi Géza Vendégség című művének unitárius recepciója", in *Az Egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok*, szerk. Czire Szabolcs (Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2013), 323–341., Bodor András, „Újabb adatok egy négyszáz éves perről. Dávid Ferenc elítéltetése", *Korunk* 27., 8. sz. (1968): 1208–1216., Bodor András, „Dávid Ferenc emlékezete", *Korunk* 38., 10. sz. (1979): 776–782., Balázs Mihály, „Giorgio Biandrata (1516–1588). Egy orvos a politika és a teológia között a kora újkori Kelet-Közép-Európában", *Keresztény Magvető* 126., 1–2. sz. (2020): 3–37., Páskándi Géza, „Régi, forró viták nyomában", *Életünk* 29., 6. sz. (1991): 535–542.

4 Varjas Béla, „Szent-Iványi Sándor: A magyar vallásszabadság. New York, 1964. American Hungarian Library and Historical Society. IV. 194 l.", *Irodalomtörténeti Közlemények* 71., 3. sz. (1967): 356–357.

először 1938-ban. „Elmegy anélkül, hogy megmagyarázná, hogy miért hagyja itt fényes teológiai professzori állását a sokkal szerényebb budapesti vallástanárságért. Tudjuk, hogy mindenkinek legtiszteletreméltóbb magánügye a sorsáról való döntés. Úgy érezzük azonban, hogy Szent-Iványi Sándor távozása az erdélyi magyarságra is tartozik, amelynek a fiatal lelkész-tanár megbecsült és népszerű tagja. […] Mert az egész erdélyi magyarságnak komoly vesztesége, ha azt kell írni egyik általános megbecsülésben álló fiáról, hogy »Valaki elmegy!…«". Végh József újságíró, Ferencz József (1835–1928) unitárius püspök unokája vetette papírra fenti sorokat *„Valaki elmegy…"* címmel, az *Ellenzék* 1938. november 14-i számának 3. oldalán. Erre az írásra reagálva jegyezte be naplójába az elfogulatlannak éppen nem mondható Boros György 1938. október 14-én az alábbiakat: „Az ép test rendre kilöki magából az idegen elemet, de itt egy beteg, züllésben lévő testből válik ki egy ép és egészséges, élni és dolgozni akaró, önálló elem, amely nem tud és nem akar sínylődni ott, ahol csak beteges hatással találkozik."[5] Öt nappal későbbi bejegyzése ennél többről árulkodik: „Ma befejeződött egy keserves családi állapot, a Szent-Iványi Sándoré, aki amerikai tanulókorában betegen, megismerkedett ápolás közben egy magyar származású amerikai nevelésű leánnyal, azt el is vette, ide hozta, s tán négy évig itt élt, két leánnyal megajándékozta, s azután, tán négy éve, felpakolt, mindenét és az urát is visszavitte, de ott nem helyezték el, mert én, a püspök elleneztem, minthogy nekünk nagyobb szükségünk van rá. Szent-Iványi egy év múlva visszajött, az asszony nem, válni sem akart, végül roppant herce-hurca és sok kiadás után ma, a törvényszék kimondotta a válást. Sándort meghívták Budapestre hitoktató tanárnak. Holnap utazik, ma öröm és búcsúvacsora lesz a Hintz családnál az Évike örömére."[6] Hintz Éva, Boros György unokája, „Szent-Iványi Sándornak volt házastársul kiszemelve".[7] Szent-Iványi Sándor vallástanár és az előbbiekben jelzett időpontban tőle elvált/elválasztott felesége, Jelinek Olga, 1940. február 24-én, Budapest V. kerületében, ill. június 1-én a Budapesti Unitárius Egyházközség templomában ismét házasságot kötöttek. Az egyházi esketési szertartást Józan Miklós végezte. Tanúik Kelemen Béla főkapitány-helyettes és Barabás István lelkész voltak.

„Valaki elmegy" 1946-ban is. 1946. december 14-i kelettel Bostonból írja: „Több mint két hónapi angliai tartózkodásom után Amerikába érkeztem e hó

[5] *Boros György unitárius püspök naplója 1926–1941*. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 1., előszó dr. Szabó Árpád, s. a. r., bev. Kovács Sándor, Molnár B. Lehel (Kolozsvár: Unitárius Egyház, 2001), 208.

[6] Uo.

[7] Uo. 222.

elején." Így kezdődik Szent-Iványi Sándor üdvözlete az *Unitárius Élet* 1947. március 15-i 1. számának 2. oldalán. E lapszám, és e híradás érdekessége a 3. oldalon olvasható esemény, éspedig az, hogy a budapesti egyházközség nőszövetsége azokban a napokban tartotta tisztújító közgyűlését, ahol Szent-Iványi Sándornét elnökké választották. A következő 3., áprilisi lapszámból pedig azt tudhatjuk meg, hogy már Szent-Iványi Sándorné is Amerikában van, előadásokat tartott és adományokat gyűjtött, férje 1947 januárját New York-ban töltötte.

Szent-Iványi Sándor engedéllyel úgy és azzal hagyta el Budapestet, eklézsiáját, egyházát, hogy meghívást kapott Angliába. Szabadságot kért tehát egyházától és a nemzetgyűléstől, amelynek akkor képviselője volt. Egyházi szabadságolásának ügye mégis meglehetősen zavaros és hosszan elnyúló história. Ezért 1948-ban a „Köri Tanács […] elrendeli, hogy a volt E. K. T. jegyzőkönyveiből állíttassék össze Szent-Iványi Sándor szabadságolása kérdésének jegyzőkönyvi irodalma, és annak ismeretében döntsön majd a Tanács ebben a kérdésben, annál is inkább, mert Szent-Iványi Sándor a felelősséget ebben a kérdésben a Köri Tanácsra hárítja".[8]

A nemzetgyűléstől – levélben – először 1946. szeptember 12-én, külföldi útjára való tekintettel 2 (kettő), 1946. november 28-án 3 (három), és 1947. április 15-én további 6 (hat) hónapi szabadság engedélyezését kérte, amelyeket a nemzetgyűlés minden esetben engedélyezett.

A Magyarországi Unitárius Egyház(kör) Köri Tanácsa 1948. június 3-án tartott ülésén felvett jegyzőkönyve 86/1948. számon megállapítja: „Szent-Iványi Sándor budapesti lelkészt az Angliában megjelenő félhivatalos egyházi hetilap, az *Inquirer* legutóbbi jelentése szerint beiktatták az egyik amerikai unitárius egyházközségbe lelkésznek. Felkéri a Tanács az elnökséget, hogy maga az elnökség is, utasítsa a budapesti egyházközség vezetőségét, […] szólítsa fel Szent-Iványi Sándort, hogy az érvényben lévő állami törvény értelmében is térjen vissza és foglalja el budapesti állását, ellenkező esetben […] törli a lelkészek és egyházi tanácsosok sorából."[9] Szent-Iványi Sándor „levélben jelentette, hogy egyelőre nem tud Amerikából hazajönni és elfogadta egy ottani gyülekezet önálló lelkészségét".[10]

8 A Magyarországi Unitárius Egyház(kör) Köri Tanácsa 1948. július 15-én tartott havi rendes ülésének jegyzőkönyve, 3.

9 A Magyarországi Unitárius Egyház(kör) Köri Tanácsa 1948. június 3-án tartott havi rendes ülésének jegyzőkönyve, 2–3.

10 A Magyarországi Unitárius Egyház(kör) Köri Tanácsa 1948. július 15-én tartott havi rendes ülésének jegyzőkönyve, 2–3.

A közgyűlés végül úgy döntött, hogy a Köri Tanács által Szent-Iványi Sándornak küldött felhívás válaszára 1948. július 31-ig vár. A határidő leteltével a döntést a Köri Tanácsra bízza.

A Magyarországi Unitárius Egyház(kör) Köri Tanácsa 1948. augusztus 18-án tartott ülésén az elnökség 145/1948. sz. alatt a következőket jelentette: Szent-Iványi Sándor egy éven túlmenően nem kért szabadságot senkitől. Ilyenben nem is részesült. Tévesen állítja tehát 1948. június 22-én kelt levelében, hogy ebben a kérdésben szabad kezet kapott. Erre vonatkozóan semmilyen adat nincs. 1946. június 22-i Képviselő Tanács ülés 79. pontja szerint Herbert Hitchennek, az Amerikai Unitárius Társulat külügyi szakosztálya igazgatójának meghívására utazott Amerikába szeptemberben. Előbbiek megállapításával a tanács az ügyet lezárta. Annál is inkább, mert egy éven túli távollét ügyében dönteni a közgyűlés illetékes.[11]

Kerestük a Budapesti Unitárius Egyházközség presbiteri üléseinek jegyzőkönyvsorozatában a Szent-Iványi Sándor szabadságolásával foglalkozó bejegyzéseket, hogy kiegészíthessük, nyomon követhessük a Magyarországi Unitárius Egyház(kör) Köri Tanácsa által tárgyalt eseményeket. Helyettük egyelőre egy Nagy Sándor énekvezértől, mint a presbiteri ülések jegyzőjétől származó tájékoztató bejegyzésre bukkantunk, amely szerint „1941. március 7-től kezdődően 1948. jan[uár] 1-ig felvett presbiteri ülések jegyzőkönyveit lásd külön-külön minden évről bekötve a lelkészi irattárban. B[uda]p[est], 1948. jan[uár] 1. Nagy Sándor jegyző". Elérhető viszont az 1949. március 19-i ülés jegyzőkönyve, amely ülés tárgya nevezett lelkész távolmaradásának ügye. Fontos dokumentum a szóban forgó, ezért érdemi részét teljes terjedelmében idézzük itt:

> „Dr. Lázár János gondnok-elnök közli, hogy a mai ülés egyetlen tárgya Szent-Iványi Sándor lelkész lemondása és e lemondásból keletkezett presbitériumi javaslat a közgyűléshez. Elöljáróban közli, hogy Szent-Iványi Sándor lelkész 1946 őszén külföldre utazott az angol, majd amerikai unitáriusok meghívása folytán missziói munkára. Ez időre fizetésnélküli szabadságot kért és kapott. Hazajövetele azonban késett. Ez év február 12-iki *Magyar Közlöny*ben rendelet jelent meg, mely minden hatóságot arra kötelez, hogy külföldről vissza nem tért tisztviselőit jelenteni tartozik az államvédelmi hatóságnak. Ha bár e rendelet kifejezetten nem vonatkoztatható [szóban

[11] A Magyarországi Unitárius Egyház(kör) Köri Tanácsa 1948. augusztus 18-án tartott ülésének jegyzőkönyve, 6.

> forgó ügyre], hogy mulasztási hibába ne essünk, levélben (lásd irattár 61/1949) felkértük, közölje, érvényben van-e útlevele. Gondnok-elnök e levelet szó szerint felolvassa. E levelünkre érkezett válasz f. év március 5-én ~~megérkezett~~ (lásd irattár 61/1949) melyben közli, hogy útlevele lejárt s semmi kilátás annak meghosszabbítására. Állásáról pedig lemond. – Levelét szószerint gondnok-elnök felolvassa. […] Javasoljuk: Keblitanács dr. Szent-Iványi Sándor lelkész, tb. esperes-püspöki helynök a[tyánk]fiának a budapesti egyházközség lelkészi állásáról történt lemondását tudomásul veszi és a közgyűlésnek tudomásulvételre ajánlja, azzal, hogy a lemondásról tegyen jelentést az Egyházkörnek. Keblitanács dr. Szent-Iványi Sándor a[tyánk]fiának a budapesti egyházközségben kifejtett érdemes lelkészi munkásságát jegyzőkönyvében megörökíti. […] dr. Szent-Iványi Sándor a budapesti egyházközségtől 1946. jan[uár] 1-től illetményt nem vett fel. Az 1947. és 1948. évi költségvetésekben, tehát amióta az egyházközségnek ismét költségvetése van, dr. Szent-Iványi Sándor lelkészi javadalmazása előirányozva nem volt."[12]

Szent-Iványi Sándor sokoldalú, tehetséges, érdekeit érvényesíteni tudó, a helyét mindenkor kereső és megtaláló emberként ismert. Érettségi után, pályaválasztása idején az újonnan alakult kolozsvári román egyetemre jelentkezhetett volna – ahogyan ő fogalmazott, „frissen keresztelt" kisebbségiként – csakhogy hiányos román nyelvismerete ehhez nem volt elegendő. Ezért a magyar unitárius teológiára iratkozott be. Képességeit, tehetségét itt bontakoztathatta ki.

Páskándi Géza és Szent-Iványi Sándor levelezés útján ismerkedtek össze, minekutána az amerikai unitárius lelkész hírét vette a *Vendégség* c. drámának, amely érthetően azonnal felkeltette érdeklődését. Ezért 1971. március 30-án levelet írt régi ismerősének, unitárius vallású írótársának, Bözödi Györgynek,[13] hogy azt, ugyanazt a levelet, amelyiket Bözödinek írt – ha egyetért vele, mert Páskándi Géza postacímét nem ismeri –, juttassa el a szerzőhöz. Bözödi Györgynek más volt a véleménye a drámáról, mint Szent-Iványi Sándornak. Élt tehát a

[12] A Magyarországi Unitárius Egyház(kör) Köri Tanácsa 1949. március 19-én tartott ülésének jegyzőkönyve.

[13] Bözödi (családi nevén Jakab) György (Bözöd, 1913. március 9. – Budakeszi, 1989. november 25.) erdélyi magyar író, szociográfus, történész.

felhatalmazással, a választás jogával,[14] és nem küldte tovább a levelet, hanem magánál tartotta (hiszen neki szólt, felhatalmazást kapott erre), és iratai között helyezte el. Nagy Pál,[15] aki húsz évvel később már Bözödi György hagyatékát kutatta, bukkant az ily módon archivált „magvas megnyilatkozás"-ra, és küldte el 1991. január 8-án Páskándi Gézának. Ezt a maga szemüvegén keresztül szemlélt történetet írta meg az időközben Magyarországra áttelepült író a szombathelyi *Életünk* c. irodalmi folyóiratban.[16]

Szent-Iványi Sándor „illetékessége" Dávid Ferenc ügyében megkérdőjelezhetetlen. Ugyanakkor a levelezést kezdeményező lelkésznek, az egykor volt teológiai tanárnak, a magyar emigránsnak lehetőséget teremtett arra, hogy valamilyen címen, módon, pl. fordítóként visszakerüljön az anyaországi (irodalmi) nyilvánosságba. Alkalmasnak mutatkozott erre a dráma által mindkét hazában felkavart hangulat, az ismert, tehetséges, erdélyi magyar, 1993-ban Kossuth-díjjal kitüntetett író személyiségének vonzereje. A helyzet(ek)ben rejlő lehetőség(ek) felismerése Szent-Iványi Sándor sokoldalú tehetségének egyik fontos, de nem az egyetlen ismérve, megnyilvánulási formája volt. 1946-ban sem véletlenül hagyta maga mögött Budapestet, az országot. Talált jogcímet (meghívás, missziós munka stb.), és útnak indult. Tudta, hiába nemzetgyűlési képviselő, karrierje Magyarországon befejeződött. Kapcsolatait, lehetőségeit kihasználva új hazát választott, Amerikát.

A „valaki elmegy" helyzetekben született döntései ugyanerre bizonyítékok. Emellett – a maga módján – remeklés *Az unitáriusok történetéről* címmel megjelent írása az *Új Látóhatár* c. müncheni folyóirat 1963. évi 4. számában.[17]

Szent-Iványi Sándornak volt elegendő történelmi tapasztalata ahhoz, hogy – az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásától politikai emigrációba vonulásának idejéig tartó éveket megélve – tisztán lássa az árulások, besúgások stb. mibenlétét, az őt körülvevők, vele kapcsolatban állók és saját maga gyarlóságait. Hiszen magánérdekei, karriercéljai elérése és mások segítése érdekében számos nem szokványos lépés megtételére, döntés meghozatalára vállalkozott vagy kényszerült.

14 „Kedves Gyurkám, ha helyesnek tartod, küldd el ezt a levelemet Páskándinak, legmelegebb elismerésem kifejezésével a *Vendégség* fölött. Ha nem tartod helyesnek, ne küldd el." Páskándi, „Régi, forró viták…": 539.

15 Nagy Pál (Mezőkölpény, 1924. január 30. – Uo., 2015. szeptember 4.): erdélyi író, irodalomtörténész, kritikus.

16 Páskándi, „Régi, forró viták…": 535–542.

17 Szent-Iványi Sándor, „Az unitáriusok történetéről", *Új Látóhatár* VI. (XIV.), 4. sz. (1963): 349–358.

Abban, hogy Szent-Iványi Sándor a *Vendégség*et miként ítélte meg, szerepet játszhatott a hazainál jóval liberálisabb, megengedőbb amerikai unitárius univerzalista hitfelfogás hatása a beilleszkedni igyekvő, „kényszerült" magyar lelkészre, aki távozásakor hazájával, hazáival együtt egyelőre az erdélyi/magyar unitárius hitfelfogást is maga mögött hagyta. Az őt lancasteri otthonában rendszeresen felkereső erdélyi és magyarországi pályatársak, ismerősök, egyházi emberek, az óceán túloldalán inkább láttak lehetőséget Szent-Iványi Sándor álmai megvalósulására, mint például odahaza, Magyarországon, ahol, ha szóba került ez a vágyakozás, csak annyit mondtak: „Nem aktuális!" S nem valószínű, hogy Kolozsváron egészen mást gondoltak erről. Nekrológjának írójától úgy tudjuk, hogy élete alkonyán, az 1970-es évek elején hazalátogatott Nyárádgálfalvára, ahol családjának udvarháza áll. Erdélyi útja során találkozott ifjúkori barátaival, írótársaival, és meghívta Amerikába Mikó Imrét.[18] Hogy ugyanakkor Magyarországon is járt-e, nem tudjuk. Elképzelhető.[19]

Ami a liberálisabb amerikai unitárius univerzalista hitfelfogást, az „uni-uni" teológiai gondolkodást illeti, arra vonatkozóan éppen Szent-Iványi Sándor szolgáltatott alapvető információkat, sorolt fel nem éppen követendő példákat egyik levelében.

> „Sokat foglalkoztat az unitarizmus jövője. Jól emlékszem beszélgetésünkre itt jártadkor, mikor Te említetted Dana [McLean] Greeley[20] beszédét, aki óvatosan felvetette a gondolatot Kolozsvárt: nem lehetne jó pár lépéssel tovább menni, mint Dávid Ferenc teológiája? Ez a kérdés, bár érthető, rossz helyről hangzott el. Dana unitárius egyházközségei (mármint az amerikai unitárius egyházközségek) úgy veszítik híveiket, hogy az ember fél belépni valamelyik unitárius templomba – a nagy üresség miatt. Kivétel a Harringtonék[21] temploma, de ők is éppen csak hogy tartják a lélek-

18 Dr. Mikó Imre (Bánffyhunyad, 1911. március 27. – Kolozsvár, 1977. március 21.) kisebbségvédő jogász, szak- és szépíró, az unitárius egyház főgondnoka.

19 Cseh, „Kopjafa Szentiványi Sándor…": 8.

20 McLean Greeley, Dana (Lexington, MA, 1908. július 5. – Concord, MA, 1986. június 13.) unitárius univerzalista lelkész, az Unitárius Univerzalista Szövetség (Unitarian Universalist Association) első elnöke.

21 Dr. Szantho Harrington, Donald (Newton, MA, 1914. július 11. – Sepsiszentgyörgy, 2005. szeptember 16.) unitárius lelkész. 1938-ban fejezte be teológiai tanulmányait a Meadville-Lombard Teológiai Intézetben (Chicago), s még ez évben ellátogatott Erdélybe, ahol október 8-án Sepsiszentgyörgyön házasságot kötött Szánthó Vilmával, az első ma-

> számot. Azt is főként azért, mert Don [Donald Szantho Harrington] felszólalt az unitárius túlzások ellen. Szóval meddig lehet elmenni a reformokban, hogy a maradék tartalmát még hitnek, világnézetnek, ideológiának lehessen nevezni, s hogy akadjanak »hívek« az ilyen prédikációk meghallgatására? Bob West[22] már harmadik éve nagy veszteségeket kénytelen jelenteni a hívek számában, amelyek százezrekre tehetők, s a kb. száznyolcvanezer uni-uni-ból (az uni-uni is új dolog, az unitáriusok és univerzalisták egyesülése után szeretik így nevezni a híveket) nem sok százezret lehet elveszíteni, hogy még számba vehető mozgalom maradjunk. Dana jóakaratú megjegyzése azonban azért is nagy kritikával kezelendő, mert mind az ő elnöksége alatt, mind Bob West alatt a központ olyan módszerekkel próbált figyelmet kelteni, s ezen a réven új követőket szerezni, amelyeknek csak az ismerete is rossz hírbe hozná az unitarizmust a legtöbb európai országban. Hosszú lejáratra itt is bekövetkezett a visszahatás, s ez okozza a nagy létszámveszteségeket. Isten őrizzen, hogy ilyen irányban próbáljon »fejlődni« az otthoni unitarizmus."[23]

Jól ítélte meg az amerikai unitárius univerzalista közösségeket. Ez abból látszik, hogy az őt halálakor búcsúztató barátja a helyzetet ugyanígy látta: „Lancasterben és környékén egy magyar sem élt. Az amerikai unitárius egyházban [Szent-Iványi Sándor] nem érezte jól magát. Egyik csoportjuk állandóan azt

gyar unitárius női lelkészek egyikével. Egyházi esküvőjüket 1939. március 28-án Budapesten tartották. Az esketŏ lelkész Józan Miklós volt. Harrington 1959 és 1982 között hat alkalommal látogatott Erdélybe. Utazásait zarándoklatként fogta fel. 1942 és 1944 között a Beverley-i Unitárius Egyházközség, 1944 és 1982 között pedig nyugdíjazásáig a New-York-i Community Church egyházközség lelkésze volt. Felesége halála után (1982), 1984-ben házasságot kötött annak unokahúgával, Szánthó Anikóval, aki részben az ő ösztönzésére unitárius lelkészi oklevelet szerzett. 1990 és 1998 között Homoródjánosfalván telepedtek le, ahol Szánthó Anikó lelkészként tevékenykedett. Don pedig feleségét segítve, falufejlesztéssel foglalkozott. 1998-ban Sepsiszentgyörgyre költöztek. Itt éltek Szantho Harrington haláláig, aki végső nyughelyét is e város temetőjében találta meg. Ő „távoli hazájának előbb utazó, majd közénk honosodó »nagykövete« volt". (Ld: Szász Ferenc, „Légy atyám és papom! Temetési beszéd dr. Donald Szantho-Harrington koporsója fölött", *Keresztény Magvető* 112., 4. sz. [2006]: 489.).

22 West, Robert Nelson (Casper, 1929. január 28. – 2017. szeptember 27.) unitárius univerzalista lelkész, az Unitárius Univerzalista Szövetség második elnöke.

23 Kovács Sándor (közlő), „Szent-Iványi Sándor [1975. július 11-én kelt] levele Mikó Imrének", *Keresztény Magvető* 118. évf., 3. sz. (2012): 280.

hangsúlyozza, hogy miben nem hisz. A radikális csoport majdnem agnosztikus; többségükben bostoni egyetemi tanárok, művészek és írók, ki akarják szakítani az unitárius egyházat a keresztyénség és az európai intézmények kereteiből. Ködös világvallásról és utópisztikus világállam felépítéséről álmodoznak. Emiatt létszámuk állandóan morzsolódik. […] Boston árnyékában, a radikális liberalizmus fellegvárában az erdélyi unitárizmusról prédikált jenki híveinek. Dávid Ferenc nagykövete vagyok Lancasterben – mondotta egyszer tréfásan önmagáról."[24]

Nos, és akkor Páskándi Géza: „De hát ki is vagyok én? […] Mit értem el és mi vagyok… Lássuk a számvetést. Részint vagy főként plebejus-ivadék… Református… Apám kisiparos munkás, talán »jobb körökből« is való. Anyám parasztlány. Íme – egy-két adat. Író. Magyar író. Erdélyi, partiumi származású. Néhány más nyelvre fordított dolgozat szerzője. Véremben a magyaron kívül még sok más – az „ősködig" menően. Ez is csupán adat. Az Írószövetség (volt) választmányi tagja. Két országban (Románia, Magyarország) egy-két irodalmi és művészeti díj kitüntetettje. S hogy csak ezeket említsem: a Kriterion Kiadó (volt) főlektora. A *Kortárs* (volt) munkatársa… Csupa »ex« vagyok. Adat! Már értelmiségi, polgár. Egy szép, egészséges leánygyermek atyja. Tagja a PEN Clubnak. Betegnyugdíjas. Egy színitanodában stilisztikatanár. A Magyar Művészeti Akadémia tagja. Irodalmi tanácsos a budapesti Nemzeti Színházban. Szerkesztőbizottság, zsűri, kuratórium…"[25]

Ehhez legfeljebb még alkotásait sorjázhatnánk elő, amelyek akkora életművet jelentenek, hogy számbavételének szinte vége-hossza nincs.

A minden bizonnyal hiányosan fennmaradt Szent-Iványi–Páskándi-levelezés elsősorban Szent-Iványi Sándor habitusának, lelki világának sokszínűségébe enged bepillantást, arcélének megrajzolásához járul hozzá néhány tollvonással. Sokkal inkább jellemzi a lelkészt, Szent-Iványit, mint az írót, Páskándit, aki barátságába fogadta távolba szakadt, őt és drámáját (meg)értő, lelkesedéssel fogadó, angol nyelvre fordítani szándékozó rajongóját – „Sándor bácsit".

A *Vendégség* polémiát váltott ki a szerző és az unitárius egyház között. A vita máig ható. A téma iránt érdeklődők a lapalji jegyzetekben megtalálják a jegyzetszámokhoz tartozó irodalmi hivatkozásokat, utalásokat. A legfontosabbakat az alábbiakban mégis, külön is, az olvasó(k) szíves figyelmébe ajánljuk. Izgalmas olvasmányok.

[24] Cseh, „Kopjafa Szentiványi Sándor…": 7.

[25] Páskándi Géza, *Begyűjtött vallomásaim. Egy észjárás emlékiratai* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, Digitális Irodalmi Akadémia, 2016), 5.

Irodalom

Balázs Mihály, „Dávid Ferenc életútja", *Keresztény Magvető* 114., 2. sz. (2008): 173–202.

Balázs Mihály, „Giorgio Biandrata (1516–1588). Egy orvos a politika és a teológia között a kora újkori Kelet-Közép-Európában", *Keresztény Magvető* 126., 1–2. sz. (2020): 3–37.

Balázs Mihály, „Trauzner Lukács »megtérése«", *Keresztény Magvető* 103., 1. sz. (1997): 11–18.

Bod Péter, *Tragœdia Francisci Davidis*, bev. ford. Bodor András, *Korunk* XXXVIII., 10. sz. (1979): 777–782.

Bodor András, „Újabb adatok egy négyszáz éves perről. Dávid Ferenc elítéltetése", *Korunk* 27., 8. sz. (1968): 1208–1216.

Bodor András, „Dávid Ferenc emlékezete", *Korunk* XXXVIII., 10. sz. (1979): 776–782.

Cseh Tibor, „Kopjafa Szentiványi Sándor sírján", *Itt-Ott* 17., 2. sz. (1984): 6–9.

Jakab Elek, *Dávid Ferencz emléke. Elítéltetése és halála háromszázados évfordulójára* (Budapest: Magy[ar] Kir[ályi] Egyetemi Könyvnyomda, 1879), 255 + 1 p., *Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életrajzához. Második rész* (Budapest Magy[ar] Kir[ályi] Egyetemi Könyvnyomda, 1879), 80 p + 1 kőrajzlap.

Kelemen Lajos, „Mi történhetett Dávid Ferenc levelezésével és irataival", *Unitárius Jövendő* 1., 4. sz. (1939): 41–43.

Kovács Sándor, „Akik előttünk jártak. Szent-Iványi Sándorra emlékezünk születésének századik évfordulóján", *Unitárius Közlöny* 12. (72.), 1. sz. (2002): 5–6.

Kovács Sándor, *Lapozgató. Az unitáriusok rövid története* (Budapest–Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021)

Nagy Csaba, *A magyar emigráns irodalom lexikona* (Budapest: Argumentum Kiadó – Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ, 2000), 929.

Páskándi Géza, „Vendégség (Dávid Ferenc avagy: Unus est Deus?)", *Korunk* 29., 4. sz. (1970): 524–547.

Páskándi Géza, „Régi, forró viták nyomában", *Életünk* 29., 6. sz. (1991): 535–542.

„Ember az embertelenségben" Szent-Iványi Sándor a vészkorszakban. Konferenciakötet, szerk. Kriza János (Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015), 144 pp + mell.

Rezi Elek, „Emlékezés Socinus Faustus »vándorteológusra« halálának 450. évfordulóján", *Keresztény Magvető* 110., 3. sz. (2004): 367–377.
Szabó Csengele, „Páskándi Géza Vendégség című művének unitárius recepciója", in *Az Egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok*, szerk. Czire Szabolcs (Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2013), 323–341.
Szaniszló József, *A Budapesti Unitárius Egyházközség története a jegyzőkönyvek tükrében* ([Budapest]: Budapesti Unitárius Egyházközség, 2010), 128–157.
Vida István, „Az Erdélyi fedőnevű ügynök jelentései a kisgazdapárti emigráció vezetőiről. (Budapest, 1969. július 3. – augusztus 18.)", Források 6., *Levéltári Közlemények* 81., 2010. 345.

1.

Szent-Iványi Sándor levele Páskándi Gézának[26]

Lancaster, Mass. USA, 1974. június 17.

Kedves Páskándi Géza!

Elsőéves teológus korunkban, Kolozsvártt, Barabás Miklós[27] így kezdte egyik előadását az önképzőkörben: „Amint költőtársam, Petőfi Sándor[28] írta…"

26 Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, Hagyatékok, Páskándi Géza hagyatéka: Szent-Iványi Sándor levelei Páskándi Gézának (Lancaster, 1974. június 17., 1974. szeptember 10., 1974. október 12., 1975. október 23. és 1976. június 23.); Páskándi Géza levelei Szent-Iványi Sándornak (Budapest, 1974. szeptember 22. és 1974. november 29.). Dr. Kalla Zsuzsa, a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgató-helyettese a fenti Páskándi- és Szent-Iványi-levelek közlését 2020. december 14-én kelt e-mailjében engedélyezte. Köszönöm dr. Komáromi Csaba főmuzeológusnak és főosztályvezetőnek, illetve dr. Kalla Zsuzsa főigazgató-helyettesnek a keresésben nyújtott segítséget és az engedélyezés ügyébeni jóindulatot. A leveleket Szent-Iványi Sándor és Páskándi Géza egyaránt írógéppel írták. Ahol kézzel írt szöveg/beszúrás olvasható, arra lapalji jegyzetben utaltam. [A levelekben a gépelési hibákat és a korábban másként, a ma érvényes helyesírási szabályoktól eltérő formában írott szavakat – a szerkesztővel egyetértésben – *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadása szerint írtuk át, módosítottuk. Itt köszönöm meg Andorkó Júlia Eszter szerkesztő és Kovács Sándor főszerkesztő mindenkor tapasztalt jóindulatát, türelmét és munkámhoz nyújtott önzetlen segítségét.] Szent-Iványi Sándor leveleit fejléces levélpapíron írta, amelyen ez állt: „The First Church of Christ/Lancaster Massachusetts/Unitarian/1653/Alexander St-Ivanyi".

27 Barabás Miklós (Verespatak, 1902. március 22. – Nagyenyed, 1988. április 12.) árkosi unitárius lelkész, költő. Fő művei: Uő, *Lángok és tüzek. Versek* (Nagyenyed: Corvin nyomda, 1926), Árkosi Barabás Miklós, *Erdélyi tájak, izenetek. Versek.* kiad. Barabás Ágnes (Budapest, 1999).

28 Petőfi (Petrovics) Sándor (Kiskőrös, 1823. január 1. – Fehéregyháza körül, 1849. július 31.) költő, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc legendás alakja, a márciusi ifjak legnagyobbika, nemzeti hős.

Arra már nem emlékszem, hogy mit írt volt Petőfi, de arra igen, hogy Barabás Miki költőtársának nevezte Petőfit. S arra is, hogy erre legfeljebb azért lett volna oka, mert két versét saját kezűleg másolta a „teológus ifjúság" kézzel írott, egy példányban megjelenő, házi orgánumába. Hogy erre mindannyian felszisszentünk, s szegény Mikit még nagytiszteletű lelkész korában is azzal bosszantottuk, hogy ő Petőfi költőtársának nevezte magát – valami ötven esztendővel ezelőtt –, ennek a levelemnek a hátteréhez tartozik.

Mintegy másfél év óta, ugyanis, sok levelet kaptam otthonról, hogy fordítsam le angolra a *Vendégség*et. Annyiban örvendtem ezeknek a leveleknek, hogy arra mutattak: az otthoni unitáriusok is kezdik már értékelni ezt a páratlanul értékes Páskándi-szerzeményt. Az a gyanúm azonban, hogy jóakaratú otthoni barátaim nem veszik észre, hogy ha kérésüknek megpróbálnék eleget tenni, hasonló helyzetbe kerülnék Barabás Mikivel: „költőtársam, Petőfi" nem hangzik sokkal képtelenebbnek, mint ha én azt mondanám: „költőtársam, Páskándi".

Nem vagyok benne biztos, hogy a jószándékú levelezők tisztában vannak-e a műfordítás, s különösen a magyarról angolra fordítás problémáival. Kiss Elek[29] egy ízben nekivágott Tamási Áron[30] egyik művének angolra való fordításához. Áronka egyik mondatát: „Ide hallgass, édes öcsém!" így fordította angolra: „Listen here, my sweet younger brother!" Eltekintve a többi angoltalanságtól, ez a mondat angolul csupán ennyi: „Listen, my son!" Hogy a son nem öcsémet jelent a szótár szerint, nem változtat a tényen, hogy az angol vagy az amerikai így fejezi ki az „Ide figyelj, édes öcsém"-et. Csak illusztrációnak hoztam fel ezt a példát, mert hiszen minden igazi műfordító tudja, hogy nem nyelvtant fordít, hanem gondolatot és zenét.

Sok sikertelen próbálkozás után amerikai magyar műfordítóink két „új" kísérlettel próbálkoznak. Egyik az, hogy lírikusainkat prózában adják az amerikai angol olvasónak. Petőfi összes költeményei várnak most kiadásra – prózában. Irodalomtörténetileg érdekes vállalkozás, de irodalmilag nem az. Az amerikai angol olvasót nem bájolja el Petőfi prózában. A másik kísérlet a „harmadik szerző" beiktatásával próbálkozik: a műfordító szövegét átadják valamelyik amerikai angol költőnek, hogy írjon belőle angol költészetet. A baj csak az, hogy nem minden amerikai angol költőnek „fekszik" minden magyar költemény. Babitsot

[29] Dr. Kiss Elek (Medesér, 1888. március 28. – Kolozsvár, 1971. december 7.) unitárius lelkész, teológiai tanár, pedagógiai és teológiai szakíró, számos egyházi lap szerkesztője, 1946-tól haláláig püspök.

[30] Tamási Áron (Farkaslaka, 1897. szeptember 19. – Budapest, 1966. május 26.) székely–magyar író. Tagja volt a Tizenegyek írócsoportnak, miként Szent-Iványi Sándor is.

pl. sikeresen fordíthatná, illetve teremthetné újra egy Longfellow[31] vagy Whittier,[32] de Adyt[33] csak Emerson[34] vagy Emily Dickinson[35] tudná sikerrel átteremteni. Ha jól emlékszem, Karinthy[36] meg is írta (az *Így írtok ti*ben?) ezt, Pósa bácsival[37] íratva át Zolát.[38] Kirkconnelnek[39] hálásak vagyunk, persze, a *Buda haláláért*[40] és hasonló fordításaiért, de arról nem tudok, hogy valaki is felfigyelt volna a magyar költészetre fordításai nyomán.

A *Vendégség* nem lírai költemény, lehetne mondani. A magam részéről én lírának tartom, a legszebb lírának, amit Dávid Ferencről[41] valaha is írtak. Ha elfogadnám otthoni barátaink felhívását – s ha megkapnám a szerző és a kiadó engedélyét –, olyanformán érezném magamat, mintha Barabás Mikit utánoznám, s azt mondanám: „költőtársam, Páskándi…" Lehetne sikere a *Vendégség-*

31 Longfellow, Henry Wadsworth (Portland, Maine, 1807. február 27. – Cambridge, Massachusetts, 1882. március 24.) amerikai költő, egyetemi tanár.

32 Greenleaf Whittier, John (Haverhill, Mass., 1807. december 17. – Hampton Falls, New Hampshire, 1892. szeptember 7.) költő, a rabszolgaság eltörlésének híve.

33 Ady Endre, diósadi (Érmindszent, 1877. november 22. – Budapest, 1919. január 27.) költő, újságíró, író.

34 Emerson, Ralph Waldo (Boston, Massachusetts, 1803. május 25. – Concord, Massachusetts, 1882. április 27.) unitárius lelkész, esszéíró, költő.

35 Dickinson, Emily Elizabeth (Amherst, Massachusetts, 1830. december 10. – Uo., 1886. május 15.) költő.

36 Karinthy Frigyes (Budapest, 1887. június 25. – Budapest, 1938. augusztus 29.) író, költő, műfordító, eszperantista.

37 Pósa Lajos (Nemesradnót, 1850. április 9. – Budapest, 1914. július 9.) költő, meseíró, a gyermekirodalom klasszikusa.

38 Zola, Émile (Párizs, 1840. április 2. – Uo., 1902. szeptember 29.) francia regényíró.

39 Kirkconnell, Watson (Port Hope, Kanada, 1895. május 16. – Wolfville, uo., 1977. február 26.) költő, műfordító, akadémikus. Többek között magyar költők műveit ültette át angol nyelvre, pl.: lefordította az *Ómagyar Mária-siralm*at, Arany János *A walesi bárdok* című balladáját és Vörösmaty Mihály *Szózat*át. Róla: Dreisziger Nándor F., „Watson Kirkconnell: Translator of Hungarian Poetry and Friend of Hungarian-Canadians", *The Canadian-American Review of Hungarian Studies* IV., 2. sz. (Fall 1977): 117–143.

40 Arany János: *Buda halála* (eposz)

41 Dávid Ferenc (eredeti neve: Franz Hertel) (Kolozsvár, 1520 körül – Déva, 1579) reformátor, lutheránus, majd református püspök, az erdélyi unitárius egyház megalapítója és első püspöke, 1568-tól 1579. november 7-i haláláig. Ld. Jakab Elek, *Dávid Ferencz emléke. Elítéltetése és halála háromszázados évfordulójára* (Budapest: Magy[ar] Kir[ályi] Egyetemi Könyvnyomda, 1879), 255 + 1 p., Uő, *Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életrajzához. Második rész* (Budapest: Magy[ar] Kir[ályi] Egyetemi Könyvnyomda, 1879), 80 p + 1 kőrajzlap; Bodor András, „Dávid Ferenc emlékezete", *Korunk* XXXVIII., 10. sz. (1979): 776–782.; Balázs Mihály, „Dávid Ferenc életútja", *Keresztény Magvető* 114., 2. sz. (2008): 173–202.

nek Amerikában? Megvan benne az a három elem, amin a színpadi sikerek rendesen felépülnek: a korszerű probléma (ti. a besúgás kényszere), újszerű színpadi technika és – a gyönyörű nyelv. A történelmi szereplőkről nem írtam, mert az kétélű fegyver: unitáriusok, szabadelvű emberek s a lázadó ifjúság szempontjából ezek a történelmi nevek kitűnőek. Ha azonban valóban jön a „backlash", a visszacsapódás, az új konzervativizmus, amiről manapság annyit beszélnek, akkor sem a nevek nem jók, sem a Mária szerepe, sem a besúgás kényszerének a *Vendégség*ben látható feloldása.

Van azonban egy másik szempont, amiért érdemes lenne megpróbálkozni a lefordítással, az ti., hogy a *Vendégség*en át felfigyelnének Páskándi Gézára. Én azt hiszem, hogy a fenti három elem Páskándi Gézát korunk egyik legnagyobb drámaírójává teheti.

Van egy amerikai szólásmondás „There is one way finding it out…"[42] Van mód rá, hogy felfedezzük, vajon érdemes-e lefordítani a *Vendégség*et: le kell fordítani, és akkor majd meglátjuk. Ehhez azonban szükséges lenne a szerző hozzájárulása (s a már előadott *Vendégség* színházi verziója), a kiadó engedélye (ez, gondolom, Domokos Gézáékon[43] át nem lenne nehéz) s néhány levél váltása az előálló problémákat illetően.

Ha a fordítás kész, megbeszélhetném az unitárius kiadóval, hogy adják ki. Ez esetben ügyelnem kellene, ~~hogy~~ nehogy megtartsák az előadás jogát is az újranyomás (copyright) jogával együtt. Ha ugyanis az idők lélektana nem változik meg rohamosan, előbb-utóbb színházi ügynökhöz kellene fordulnunk, mert anélkül soha nem kerülne előadásra az nagy színpadon.

Sok mindent összeírtam ebben a levélben, mert az itteni problémákat – és a magam tétovázását is – ismertetni akartam.

Sok meleg üdvözlettel:

Szent-Iványi Sándor[44]

42 Van mód arra, hogy megtaláljuk a kivezető utat. (There is only one way to find out alakban ismert[ebb] a szólás.)

43 Domokos Géza (Brassó, 1928. május 18. – Marosvásárhely, 2007. június 26.) erdélyi magyar író, politikus, műfordító. 1961-től a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó nemzetiségi részlegének főszerkesztője, 1970-től a Kriterion Könyvkiadó igazgatója. 1989 után a Romániai Magyar Demokrata Szövetség alapítója és első elnöke.

44 Saját kezű aláírás.

2.
Szent-Iványi Sándor levele Páskándi Gézának

Lancaster, Mass., USA, 1974. szeptember 10.

Kedves Géza!

Ma érkezett meg a két könyv (*Vendégség* és *A rejtekhely*[45] stb.). Júniustól mostanig jó sokat utazott. Köszönöm a szép dedikációt. Az a megjegyzésed azonban, hogy „a fordítás alapjául az *Eb olykor emeli lábát,*[46] vagy a *Korunk*-beli szolgáljon" – további kutatómunkára ösztönöz. Annak idején a *Korunk*-beli szöveg alapján írtam meg rádiós előadásomat, valamint a Bözödi Gyurkának küldött levelemet, amelyben megírtam neki, hogy nincs igaza az ellened írott cikkében. (Megkértem, hogy továbbítsa levelemet Neked, de Mikó Imrétől úgy értesültem, hogy nem továbbította.) Megvallottam neki, hogy én vagyok az oka téves adatainak, amennyiben én fordítottam magyarra Wilbur[47] *A mi unitárius örökségünk* c. munkáját, amely szerint Socinus Faustus[48] eltávozott Erdélyből,

45 *Páskándi Géza színművei [A rejtekhely. Időszak, a hülyegyerek, avagy a vándorköszörűs. A sor]* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1974).

46 Páskándi Géza, *Az eb olykor emeli lábát. Párbeszédek, színjátékok* (Bukarest: Kriterion, 1970).

47 Morse Wilbur, Earl (Jericho. Vermont, 1866. április 26. – Berkeley, California, 1956. január 8.) unitárius lelkész, a homiletika professzora, egyháztörténész. Éveken át volt tanára, majd igazgatója a Los Angeles melletti Berkeley-ben az unitárius teológiai fakultásnak 1925-ben *A mi unitárius örökségünk* (*Our Unitarian Heritage: An Introduction To The History Of The Unitarian Movement* [Boston: The Beacon Press, 1925]) címen összefoglalta a különböző országok unitárius mozgalmainak történetét. E mű 1937–1938-ban Szent-Iványi Sándor fordításában jelent meg magyarul, Kolozsváron. Több mint tíz nyelven, közöttük magyarul és lengyelül tanulmányozta a forrásokat. Életét az antitrinitárius/unitárius mozgalmak történetének megírásával töltötte el. Feleségével együtt éveken át Európában tartózkodott. Kutatott az angol, holland, olasz, svájci, német, cseh, lengyel és erdélyi könyvtárakban, levéltárakban. Gyűjtötte témája irodalmát, e könyvek máig a berkeley-i teológiai intézet könyvtárának díszei. Két évtizedes kutatómunkájának eredménye *A History of Unitarianism* c. kétkötetes monográfia. Az 1. kötet (*Socinianism and its Antecedents*) 1945-ben, a 2. (*In Transylvania, England, and America*) 1952-ben jelent meg az amerikai Harward Egyetem kiadásában.

48 Socinus Faustus (Siena, Itália, 1539. december 5. – Luslawice, Lengyelország, 1604. március 4.) antitrinitárius „vándorteológus". Megfordult Lyonban, Genfben, 1563 és 1575 között Firenzében Isabella de Medici tanácsadó titkára volt. Ez idő alatt jelent meg nyomtatásban *De auctoritate Sancta Scriptura* című munkája. A toszkánai hercegnő, Isabella de Medici halála után Baselbe ment, és megírta a *De Iesu Christo Servatore* c. könyvét. 1578-ban Blandrata Erdélybe hívta, hogy győzze meg Dávid Ferencet: vonja vissza Krisztus nem imádásának és segítségül nem hívásának tanát. Dávid Ferenc elítélése után Socinus Len-

mielőtt Dávid Ferencet elfogták és elítélték volna. Én már akkor is tudtam, hogy Wilbur itt tévedett, mert Jakab Elek[49] is dokumentálta már, hogy Socinus igenis jelen volt a diétán, amely Dávidot elítélte, bár nem szólalt fel Dávid ellen. Természetesen felhívtam erre Wilbur figyelmét, mikor itt találkoztam vele, s ő azonnal utánanézett ennek az ügynek. *A History of Unitarianism* c. műve második kötetében aztán már olyan részletekkel is szolgált (mint pl. hogy csak az 1580-ban kitört pestis miatt hagyta el Kolozsvárt), amiről én sem tudtam. Ugyancsak megírtam Gyurkának (aki, úgy hallom, eltűnt úgy kb. egy hónappal ezelőtt), hogy a szolgálóleány már Dávid második feleségének a „keresetében" is szerepelt mint válóok.

Szóval a *Korunk* tulajdonomban volt, de közben eltűnt, valamelyik érdeklődő elvitte, s nem hozta vissza. Tudod, hogy van az ember, mikor valakit nagyon védelmez: minden követ megragad, hogy meggyőzze az embereket. Ilyen hangulatban adtam oda valakinek a *Korunk*ot, s persze, nem kaptam vissza. Ez azonban nem nagy probléma: írok Püski Sándornak,[50] s ő majd megszerzi nekem vagy az *Eb*…-et, vagy a *Korunk*ot.

Érdemes volna tudnom, hogy Te olyan kiváló történész vagy-e, hogy tudtad ezeket a körülményeket, vagy csak intuíciód vezetett a helyes útra? Ez azonban buta kérdés volt, felejtsd el: én aztán igazán híve vagyok annak az elvnek, hogy a mű beszél magáért, az írót hagyjuk békében. A fordítás megkezdése előtt van néhány kérdésem, amelyek lehetnek jelentéktelenek a Te szemedben, de amelyekben mégis kérem véleményedet.

1. Mindjárt a belső címoldalon ez olvasható: „Dávid Ferenc, avagy unus est Deus?" Te ép[p] oly jól tudod, mint én, hogy a kérdőjel ezt a szórendet követeli

gyelországba ment, és lényegében haláláig, 1591-től Krakkóban nehéz, zaklatott körülmények között szolgálta a lengyel antitrinitáriusok/unitáriusok ügyét. Az ún. Kisebbik Egyház vezető tekintélye volt. Ld. Rezi Elek, „Emlékezés Socinus Faustus »vándorteológusra« halálának 450. évfordulóján", *Keresztény Magvető* 110., 3. sz. (2004): 367–377., különösen a 370–375. oldalakat, amelyek a Socinus Faustus és Dávid Ferenc találkozása, továbbá A socinusi és Dávid Ferenc-i teológiák egybeesései és különbözőségei címeket viselik.

49 Jakab Elek, szentgericzei (Szentgerice,1820. február 13. – Budapest, 1897. július 22.) jogász, történész, levéltáros. Az erdélyi főkormányszéki levéltár munkatársa, 1863–1867 között aligazgatója, 1867–1875 között pedig főigazgatója volt. A Magyar Országos Levéltár (Budapest) allevéltárnoka 1875–1893 között, majd 1893–1897 között leváltárnoka.

50 Püski Sándor (Békés, 1911. február 4. – Budapest, 2009. augusztus 2.) jogász, könyvkiadó, könyvesbolt-tulajdonos Magyarországon és az USA-ban. Az 1942. és 1943. évi szárszói találkozók szervezője. 1950 után kerámiakészítő kisiparos. 1970-ben Amerikába emigrált, ahonnan 1988-ban tért haza. Ez idő alatt 54 könyvet adott ki. Mindenkori célja a népi írók könyveinek publikálása és a népi kultúra értékeinek mentése volt.

meg: „Est Deus unus." Tudom én jól, hogy van közvetett és közvetlen kérdés, minthogy azonban az angol nyelv szórendje nagy súlyt helyez a segédigére, esetleg azt mondja majd valaki, hogy mi, magyarok nem tudunk latinul. Ha azonban meg kívánod tartani a szórendet úgy, ahogy van, akkor, természetesen úgy hozom, ahogy van.

2. „Socino". Egyik Sozzini sem írta magát Socinónak, legfeljebb Socinusnak (latinosan). Úgy emlékszem, valahol megmagyaráztad, hogy a Socinus és a Faustus vagy a Fausto szavakat vontad össze a Socinóban. Minthogy azonban angolban a keresztnév jön elől (nem, mint a magyarban), a Socinót nem fogják megérteni. Ha ugyanis a Fausto Sozzinit akarnád összevonni, abból a „Faustini", vagy valami hasonló jönne ki, nem a Socino.

3. Az „áruló" és a „besúgó" angolul „traitor" és „informer". Fordítsam-e ezt a két fogalmat a Te szöveged szerint (néhol áruló, néhol besúgó), vagy fordítsam mindig besúgónak, vagy mindig árulónak? Gondolom, a Te szöveged Socino belső tusakodását szemlélteti azzal, hogy magát hol árulónak, hol besúgónak nevezi.

4. „Dávid Ferenc veje." Te állandóan ezzel a hosszú névvel illeted, pedig tudjuk, hogy Trauzner Lukács[51] volt a neve. Meghagyjam a „Dávid Ferenc vejét", vagy írjak Trauzner Lukácsot? Biztosan célod volt vele, hogy a jóval hosszabb „Dávid Ferenc vejét" használod.

5. A 62–[6]3 oldalakon Blandrata[52] azt mondja, hogy az akkor szereplő fejedelem, Báthori előtt János Zsigmond[53] volt a fejedelem. A *Vendégség* idején Báthori Kristóf[54] volt a fejedelem, előtte pedig Báthori István, nem János Zsigmond uralkodott. Ez, persze, körülményessé tenné Blandrata argumentumát („Ki volt a két Báthori előtt a fejedelem?"). Szóval, nem lényeges, csak megemlítem, mert akadhat néhány bostoni egyetemi tanár, aki ismeri ezt a részletet. (Egyébként a Báthorit szívesen írom Báthorynak, ha kívánod, pedig tudom, hogy ők Báthori-

51 Trauzner Lukács kilétéről a forrás tájékoztat. Életére vonatkozóan lásd: Kelemen Lajos, „Mi történhetett Dávid Ferenc levelezésével és irataival", *Unitárius Jövendő* 1., 4. sz. (1939): 41–43.; Balázs Mihály, „Trauzner Lukács »megtérése«", *Keresztény Magvető* 103., 1. sz. (1997): 11–18.

52 Blandrata György / Giorgio Biandrata (Saluzzo, 1516 – Gyulafehérvár, 1588): orvos, politikus, „a kelet-közép-európai antitrinitárizmus kulcsfigurája". Ld. Balázs Mihály, „Giorgio Biandrata (1516–1588). Egy orvos a politika és a teológia között a kora újkori Kelet-Közép-Európában", *Keresztény Magvető* 126., 1–2. sz. (2020): 3–37.

53 Szapolyai János Zsigmond (Buda, 1540. július 7. – Gyulafehérvár, 1571. március 14.) II. János néven választott magyar király, 1567-től erdélyi fejedelem.

54 Báthori Kristóf, somlyói (1530 – 1581. május 27.) erdélyi vajda, Báthori István lengyel király bátyja. 1576-tól öccse megbízásából és utasításai szerint kormányozza Erdélyt.

nak írták magukat, mert a mi családunk leszármazási táblázatán is szerepelnek. Csak a Habsburgok alatt, a cseh és lengyel írnokok csináltak belőle Báthoryt. Mindegy, nem lényeges.)

6. „Hitvalló." Azt írod, „Dávid Ferencnek, a »zseniális hitvallónak«" kívántál emléket állítani (9. l.). A „hitvallót" angolul „confessornak" fordítják. Ez azonban nem unitárius kifejezés, hanem katolikus (St. Edward, the Confessor[55]). A „hitvalló" nem törődik a józan ésszel, a „Credo quia absurdum"[56] a csatakiáltása. Angolul a „reformer", „theologian" jobb volna, de ezek a kifejezések nem olyan drámaiak, mint a „hitvalló", a „confessor".[57]

Hát, szóval, ez a néhány kérdés az, amelyre választ kérek. Egyik sem lényeges, de – ismerve a kritikusok lélektanát – minek adjunk alapot a kritikájuk számára. Ép[p]en, mert nem lényegesek a darab jelentősége szempontjából, kellene meggondolnunk ezeket a kérdéseket.

Azok a pontok, amelyekért az erdélyi hivatalos unitáriusok támadtak, engem nem félemlítenek meg (főkép[p] Mária szerepeltetése volt a háborgások oka). Azokért kész vagyok lándzsát törni bármikor.

Sok meleg üdvözlettel:

Sándor bátyád[58]

3.

Páskándi Géza levele Szent-Iványi Sándornak

Budapest, 1974. szeptember 22.

Kedves Sándor bátyám!

Nagy-nagy örömmel olvastam szeptember 10-én kelt leveledet, nem csupán merthogy abban Te nekem adsz igazat a Mária-ügyben, vagy még inkább [a] „perben", hanem azért is, hogy írod: nemsokára belefogsz, vagy fogtok a fordításnak. Kettős nagy öröm tehát nekem a Te leveled, kedves bátyám, amit csak tetéz az, hogy érzem, látom, kiolvasom: mekkora felkészültséggel, filológiai precizitással és mindenekfölött szeretettel akarsz e munkához fogni. Nem csoda, hogy az évek türelmetlenné tettek engem, temérdek elkésettség van életemben, épp ezért

55 III. Edward, azaz Hitvalló Szent Eduárd (Edward the Confessor) (Islip, 1003 körül – London, 1066. január 5.) a belviszonyok miatt a tényleges uralkodás helyett a keresztény vallás gyakorlása töltötte ki az életét.

56 Hiszem, mert lehetetlen (Tertullianus).

57 Páskándi Géza kézírásos lapszéli megjegyzése: „hitvitázó legyen."

58 Saját kezű aláírás.

írom: bár már látnám könyv alakban, s aztán majd valami színpadon, arr[a]felé valahol. No, de ez még a jövő dolga! Ami kérdéseidet illeti, itt válaszolnék rájuk.

Kérdezed: jólinformáltság vagy intuíció-e részemről, hogy „tudtam" a „szolgálóleányról"? Természetesen: intuíció, mert hiszen én a Jakab Elek ragyogó könyvén, Dávid Ferenc művein, néhány tanulmányon, lexikonon és történelemkönyvön kívül – Dávid Ferencről semmit sem olvashattam. Persze: intuícióm nem egészen „légből kapott", hiszen – ha jól emlékszem – a *Rövid Magyarázat* bevezetésében D. [Dávid] F. [Ferenc] hadakozik olyan vádak ellen, amelyek a családra, a nőkkel kapcsolatos, unitáriusoknak tulajdonított nézetekre utal. Ráadásul a szolgálóleány-kérdés „papi vonatkozásban" mindig is felmerült, akár vád, alaptalan rágalom, akár igaz formában. A többit már megírtam előző levelemben. További kérdések: 1/ írhatod „est Deus unus"-nak, 2/ írhatod Socinusnak, 3/ felváltva használd a „besúgót" és az „árulót", 4/ kerültem a sok idegen nevet, te írhatsz Trauzner Lukácsot, 5/ nyilván én B [Báthori] Istvánra gondoltam, te fordíthatod így: a két Báthory előtt … stb., 6/ a „hitvalló"-t én általánosabban értettem, mint ahogy olykor azt mondjuk: a tudomány mártírja, noha a vértanú egyháztörténeti s nem tudománytörténeti kifejezés, igazad lehet azonban, ami a bostoni professzorokat illeti, fordítsd: hitvitázónak. És kérlek: vagy a jegyzetben vagy az utóhangban említsd meg szolgálólány-pörömet a hivatalos unitáriusokkal.

Híreidet alig várva, meleg szeretettel ölel: Géza[59]

4.

Szent-Iványi Sándor levele Páskándi Gézának

Lancaster, Mass., USA, 1974. október 12.

Kedves Géza!

Ma jött meg az utolsó válasz érdeklődő leveleimre: *Az eb néha emeli lábát* minden olyan magyar könyvkereskedésben kifogyott, ahol erdélyi könyveket árulnak. Ez, persze, kitűnő hír a kö[n]yv kelendősége szempontjából, de a mi problémánkat nem oldja meg. Amennyiben ugyanis *Az eb néha emeli lábát* c. könyv *Vendégség*-szövegét kívánod, hogy fordításom alapjává tegyem, akkor persze meg kell kapnom ezt a szöveget valahogy. Nekem megvolt (gondolom, Mikó Imrus hozta magával, mikor Amerikába jött), de nagy buzgalmamban, hogy (Téged és) a *Vendégség*et minél jobban megismertessem, kölcsönadtam. Jól

59 Saját kezű aláírás.

emlékszem, Kóréh Feri [60]vitte magával egyik találkánkról a Magyar Házból, mert ő a New York-i magyar adások (nem azonosak a Szabad Európával, ahol Feri szintén lead) egy részét „csinálja". Ő aztán – a „kéziratokat nem adunk vissza" szerkesztői politikát a rádióra is kiterjesztve – valahol elsüllyesztette a könyvet. Remélem, ő is kölcsönadta a könyvet valakinek, mely esetben további olvasók ismernék meg műveidet. Hálás lennék, ha megküldenéd nekem vagy a könyvet, vagy abból a *Vendégség* szövegét fénymásolatban.

Közben átbeszéltem a fordítás dolgát dr. Karl O. E. Anderson nevű régi barátommal (és egyházközségem egyik tagjával), aki a Clark Egyetem angol nyelv és irodalom fakultásának a feje. Azt javasolta, fordítsam le az egész művet, hogy egészében elolvashassa és magáévá tehesse azt, s akkor, ha szükséges, ajánl majd javításokat. Itt főképpen a nyelv ritmusára gondol, mert az angol nyelv ritmusa, természetesen, különbözik a magyarétól.

Gondolkoztam a *Vendégség* szó angol fordításáról is. Szóról szóra lefordítva, a vendégség lehet „guest" vagy „visitor" (ez utóbbi „látogatót" jelent), „costumer" vagy „patron" (üzletekben). A *Vendégség* felfogható „vendégeskedésnek", amely esetben entertainment (a házigazda oldaláról) vagy „visiting" (a vendég szempontjából) az angol megfelelő. Lényegébe véve a „Visiting" nem lenne rossz cím, de ez a szó nem fejezi ki azt, ami Socinus Faustus „vendégségének" a drámai lényege. Tovább gondolkoztam tehát, s eszembe jutott, hogy a „paying guest" intézménye vagy szokása errefelé mindennapos. A „fizető vendég" szívesen megosztja házigazdája költségeit, hogy cserében kívánatos környezetben tölthessen néhány napot vagy hetet. Kétségtelen, hogy ilyen „fizető vendég" volt Socinus is a Dávid Ferenc házában. Az is kétségtelen azonban, hogy nem ő maga fizette a költségeket, hanem a fejedelem. Így hát ő „paid guest", fizetett vendég volt, akiért más (a fejedelem) fizetett. Az angol nyelv sokszor pontatlansága, rugalmassága azonban nem csak „fizetett vendég"-nek fordíthatja a „paid guest"-et, hanem megfizetett vendégnek is. Nekem mind a kettő tetszik. A „paying guest" ez esetben Socinus, bizony saját maga „fizetett" a vendéglátásért, ha nem is pénzzel. A „paid guest" viszont rámutat a kezdeti tényre, hogy őt a fejedelem megfizette. A „paying guest" névelőt vonz, tehát a „The Paying Guest" lenne a címe. A „paid guest" viszont nem vonz névelőt, tehát a cím „Paid Guest" maradna (tehát nem „The Paid Guest"), mely nyitva hagyná, hogy vajon csak fizettek érte, vagy meg is fizették. Kérem szíves válaszodat erre nézve.

[60] Kóréh Ferenc (Sepsimagyarós, 1909. szeptember 4.— Englewood, New Jersey, 1997. április 1.) jogász, újságíró, közíró. 1950-ben a Szabad Európa Rádió munkatársaként Bécsből került az AEÁ-ba. A Magyar Amerika Hangja rádiónak is dolgozott.

A *Vendégség* első olvasása óta lelkes híved vagyok. Neked is, a *Vendégség*nek is. A darab döbbenetesen drámai hatásán túl Dávid Ferencről még soha, senki nem írt ilyen költőien szép mondatokat. Te még meg fogod érni, hogy az ifjabb unitárius lelkészi nemzedék gyakori idézője lesz pompás mondataidnak. Első rádiós előadásomban valami húsz olyan mondatot idéztem a *Vendégség*ből, amelynek azonnali átvételét valószínűnek tartottam. Mondataid ugyanis nemcsak szépek, de csábítóan idézhetők is. Ezt azonban a Kiss Elek nemzedéke nem látta meg. Ha dicsekvésnek hangzik is, a „mi" nemzedékünk, Balázs Feri,[61] Dobai Pista[62] (akikkel a Tizenegy-antológiát[63] összehoztuk) és Iván Laci[64] (Budapesten) – s mi négyen egyúttal a legjobb barátok is voltunk – azonnal a híveid és hirdetőid közé léptünk volna.

Kedves Tőled, hogy Jakab Elek Dávid Ferenc-emlékét annyira megdicséred. Kétségtelenül hézagpótló munka volt, s anyaggyűjtése minden dicséretet megérdemel. Dávidról adott jellemzése azonban az „adorantes" kritikátlan agyondicsérése csupán. Jakab Eleket két szempont vezette: egyrészt „szalonképessé" akarta tenni az unitárizmust (az unitárius püspök hivatalból a Főrendi Ház tagjává lett, és minden lelkész „kongruát" kapott), másrészt az akkor divatos biedermeier (a '48-as forradalmakat a kiegyezéssel megtagadó) áramlatának hatása alatt állott. A Kiss Elek-féle nyárspolgári világfelfogásnak neveltjei a mai unitárius vezetők is, kivéve, hogy nem is tudják, mi az oka szűk látókörüknek.

Véletlenül úgy esett, hogy a *Vendégség*et akkoriban olvastam először, amikor Casals Pablo[65] húsz-egynéhány éves feleségével meglátogatta volt Kodály Zoltánt,[66] akinek a felesége szintén sokkal fiatalabb volt, mint „a mester". Kétségte-

61 Balázs Ferenc (Kolozsvár, 1901. október 24. – Torda, 1937. május 22.) unitárius lelkész, író, a Tizenegyek írócsoport tagja, költő, a szövetkezeti mozgalom apostola, társadalomreformer.

62 Dobai István (Székelyudvarhely, 1898. január 22. – Vargyas, 1938. szeptember 4.) unitárius lelkész, költő, a Tizenegyek írócsoport tagja.

63 *Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól, erdélyi művészek rajzaival* (Cluj-Kolozsvár, 1923).

64 Dr. Iván (Jancsi) László (Újpest, 1900 – Budapest, 1938. május 7.) unitárius lelkész, vallástanár, hitoktató lelkész, szakíró, az Unitárius Irodalmi Társaság tagja.

65 Casals, Pablo (teljes nevén: Paul Carles Salvador Casals i Defillo) (El Vendrell, Spanyolország, 1876. december 29. – San Juan, Puerto Rico, 1973. október 22.) katalán származású spanyol csellóvirtuóz, karmester, komponista.

66 Kodály Zoltán (Kecskemét, 1882. december 16. – Budapest, 1967. március 6.) Kossuth-díjas zeneszerző, zenepedagógus, komponista, népzenekutató. Pablo Casals mondta róla: „az egész világ zenei égboltozatán jelentős és fénylő csillagnak tartom Bartók Bélát és Kodály Zoltánt."

len, hogy sok lángeszű ember öreg korában is nemileg potens marad (így Dávid is). Ezt, persze, nem nevezném a lángész általános jellemzőjének, mert sok esetben pont a potencia hiánya hajtja az írói kielégülés keresésébe az írót, így talán Jókait is, de [Friedrich Wilhelm] Nietzschét[67] feltétlenül. Dávid azonban a humanizmus gyermeke volt, s minden álszemérem nélkül harcolt második (fiatal) felesége megtartásáért, s amint a fejedelmi tilalom lejárt, azonnal feleségül vett egy harmadik feleséget. Nemi igényeit öregkorában is megtartotta, a hivatalosan tudott adatok szerint is. Mária szerepeltetése tehát Dávid jellemzéséhez szervesen hozzátartozott.

Mária szerepének azonban én több fontosságot is tulajdonítok, mint egyszerűen csak Dávid virilitásának a bizonyítása. (Utóvégre Socinusszal is ágyba ment, akinek a virilitása nem volt probléma.) Mária egyik jelentőségét abban látom, hogy a maga tudatlan besúgásával veszélyeztette Socinus szinte mentegető jelentéseit, illetve a tudatlan besúgás kiemeli Socinus mentegető információjának jószándékúságát. A másik szerepet abban látom, hogy Mária „földig le" személye és viselkedése az életet, a valóságot állítja szembe az elvont teologizálással. S ha valóban ez lett volna a célod, akkor ismét gratulálnom kell intuíciódhoz, mert mind Dávid, mind Socinus a kor legkiválóbb teológiai gondolkozói voltak. Míg magyar kortársaik (Méliusz Juhász Péter,[68] Károlyi [Péter][69] stb.) egyszerűen csak ismételgették az orthodox (az egyetemes zsinatok által megszövegezett dogmák változtathatatlanságát, addig Dávid és Socinus új kifejezésekkel és interpretálásokkal kísérelték meg az „istenélmény" magyarázatát. A kor nyelve azonban teológiai volt (bár Dávid „a természet közönséges folyása" szempontjából is próbálta bírálni a bibliai elbeszéléseket), ők hát teológusok lettek.[70] Nem untatlak azonban tovább az én bölcselkedéseimmel, biztosan akad más dolgod is, mint hogy az én levelemmel töltsd az idődet.

Kedves válaszodat a fent említett dolgokra vonatkozóan kérem és várom: sok szeretettel ölel, Sándor bátyád.[71]

67 Nietzsche, Friedrich Wilhelm (Röcken, Németország, 1844. október 15. – Weimar, Németország, 1900. augusztus 25.) klasszikafilológus, filozófus, költő, zeneszerző.

68 Méliusz Juhász Péter (Horhi, elpusztult Somogy megyei település, 1532 – Debrecen, 1572. december 25.) református lelkész, püspök, író, botanikus. Harcolt az antitrinitárius eszmék ellen, több alkalommal vitázott Dávid Ferenccel.

69 Károlyi Péter (Nagykároly, 1543 – Debrecen, 1576. április 10.) református lelkész, nagyváradi esperes-lelkész, iskolaigazgató, püspök, egyházi író. Nyílt vitákba keveredett Dávid Ferenccel, és részt vett a gyulafehérvári második és a nagyváradi hitvitában.

70 „ők hát teológusok lettek." Szent-Iványi Sándor kézírásos beszúrása.

71 „sok szeretettel ölel Sándor bátyád." Szent-Iványi Sándor saját kézírásával.

5.
Páskándi Géza levele Szent-Iványi Sándornak

Budapest, 1974. november 29.

Kedves Sándor bátyám!

Ne haragudj, hogy kissé megkésve válaszolok, ennek fő oka, hogy hosszabb ideig vidéken voltam, ezen kívül pedig próbáltam megszerezni *Az eb olykor emeli lábát* c. kötetemet. Sajnos, noha összes antikvárius ismerőseimet, barátaimat mozgósítottam – ez nem sikerült. De még a *Korunk* illető számát sem találtam meg. Én azt mondom: mivel a változtatás minimális, néhány sorról van szó csupán s egy-két replika felcseréléséről – fogjatok hozzá a fordításhoz. S remélem, amikorra kész lesz – én is meg tudom szerezni a kötetet. A címek közül nekem is a Paid Guest tetszik a legjobban.

(Egyébként: rég elküldtem volna már a saját – egyetlen – példányomat a kötetből, ha nem lenne meg az a rossz – vagy jó? – szokásom, hogy a családomnak dedikálom a példányt. Ezt többek között annak idején óvintézkedésből tettem, ugyanis előfordult, hogy saját könyvem nélkül maradtam, odaadván utolsó példányomat is valakinek, újat pedig nem tudtam szerezni. Ezért bevezettem ezt a dedikálási módszert, hogy egyetlen példányom legalább biztosan megmaradjon.)

Máskülönben nagyon-nagyon várom, hogy elkészüljön a fordítás. Ha netalán kedved, időd úgy engedi, hogy erre jársz – feltétlenül keress meg. Személyesen is szeretnélek megismerni. Címem is van már (nem csak a szerkesztőségi), ugyanis új lakásba költöztünk (P. G. Budapest XV., Neptun u. 108. V., 20.)

Drága Bátyám,

békés, boldog, karácsonyi ünnepeket, erőt, egészséget, sikert kívánok az új esztendőben, sok-sok szeretettel ölel: Géza[72]

72 Saját kezű aláírás.

6.
Szent-Iványi Sándor levele Páskándi Gézának

Lancaster, Mass., [USA] 1975. október 23.[73]

Kedves Gézám!

Szívességre kérlek. Láczayné Lonci[74] kb. két hét múlva érkezik Pestre, édesanyja meglátogatására. Minthogy Török Sándornak[75] régi jóbarátja, meg fogja látogatni, s tőle fogja megtudni a Te címedet, hogy Téged is meglátogasson. Eddig minden rendben van, de most jön az én kérésem: a New Yorkban létesített Magyar Házban „székel" a Magyar Könyvtár és Történelmi Társulat, amelynek én elnöke, Lonci pedig egyik titkára vagyunk. Könyvtárunknak adományozott valaki két kötetet a (Benedek Marcell-féle) *Magyar Irodalmi Lexikon*ból. A harmadik kötet hiányzik. Errefelé a könyvkereskedők nem hajlandók csak egy kötetet eladni a Lexikonból, mert akkor megcsonkul a mű. Nekem megvan a harmadik kötet itt Lancasterben, de én sem vagyok hajlandó megcsonkítani az én példányomat – annál kevésbé, mert abban magam is szerepelek. Arra kérlek, add át kérésemet Loncinak, hogy nézzen utána ennek a harmadik kötetnek. Minthogy nem jutott eszembe, Téged kérlek meg, kedves Géza, hogy továbbítsd kérésemet Loncinak.

Az elmúlt nyár nagyon nehéz volt számomra és családom számára. Minthogy a 72-ik évet betöltöttem, nyugdíjazásomat kértem, s így Lancasterben lévő egyházközségemről lemondtam. Erre a jenkik megmozdultak (egyházközségemnek ugyanis minden tagja jenki). Egyik gyűlés követte a másikat, végül is megkértek, hogy telepedjek le itt, Lancasterben mint nyugdíjas, s ezért ők kiegészítik nyugdíjamat, amely az infláció következtében sokat vesztett értékéből. A pénzértéktől eltekintve, ez a lépésük főkép[p]en azért volt különösen megkapó, mert ilyen még nem fordult elő errefelé. Mindenekelőtt a volt lelkészt szeretik távolból tisztelni, mert, ha abban a városban marad, ahol lelkészkedett, megne-

73 The First Church of Christ Lancaster, Massachusetts Unitarian 1653. Alexander St.-Ivanyi S.T.M., D.D. Telephone: Clinton Empire 5-6777 fejléces levélpapíron írógéppel írva. Az aláírás kézírás. A felzet közelében kézírással az alább feljegyzés olvasható: „Rádió: Dec. 15 du, v. este Vendégség."

74 Láczay Ervinné Kirchner Ilona (megh. 1996. január 22.) az 1980-as években a New York-i magyar közélet ismert alakja volt. Az erdélyi magyar írók és művészek amerikai utazásainak szervezője. (Kovács Sándor szíves közlése. Fogadja érte őszinte köszönetemet.)

75 Török Sándor (Homoródaróc, 1904. február 25. – Budapest, 1985. április 30.) Baumgarten- és József Attila-díjas író.

hezíti utódjának az életét. Mindig akadnak, akik az új lelkészt a régivel összehasonlítják, s mert a régihez voltak szokva, elítélik az új ember modorát, fellépését és módszereit. Hogy engem pontosan arra kértek, hogy itt telepedjek le, ez különös megtiszteltetés. Az anyagi segély, azaz nyugdíj-kiegészítés is új dolog. Nekem, persze, jól jön. Nyugdíjba menetelem azt is jelentette, hogy ki kell költöznöm a lelkészi lakból, mert oda utódom jön lakni. Hát ez a költözködés aztán nagyon megviselt. Minthogy Ti is nemrég kötöztetek, valószínűleg megérted a nehézségeket. Mikor azonban én Kolozsvárról Pestre költöztem (1938-ban) fiatalabb voltam, s nem volt annyi könyvem és iratom. Nem részletezem, hónapokba telt, míg átköltöztünk saját házunkba. A ládák egy része azonban még ma sincs kirakva.

A lényeges dolgokról azonban nem feledkeztem meg. Örvendek, hogy Zizi[76] elmondott egyet-mást irodalmi munkánkról, attól félek azonban, hogy – nem lévén szakember (bár első férje, Pető Sándor alapította a *Magyar Nemzet*et) – nem tudott mindent elmondani. Nem baj, mihamar erre is sor kerül. Addig is a régi szeretettel ölel: Sándor[77]

7.

Szent-Iványi Sándor levele Páskándi Gázának

Lancaster, Mass., [USA] 1976. június 23.

Kedves Gézám!

Végre írhatok valami jót is. Tegnap levelet kaptam a Beacon Press egyik igazgatósági tagjától (aki egyúttal Boston leghíresebb templomának, a King's Chapelnek is a lelkésze), s aki az igazgatóság elnöke is jelenleg, hogy nem fordítanám-e angolra Sütő *Csillag*ját.[78] Itt járt ugyanis dr. Kovács Lajos,[79] kolozsvári

76 Szent-Iványi Sándor tévedett. Zizi, azaz Székely Lujza színésznő [születési nevén Smura Lujza Magdolna] volt Pethő Sándor második felesége. Az elsőt Tanács Margitnak hívták. Ld. Závodszky Géza, *A kolozsvári alma matertől a Magyar Nemzet rostrumáig Pethő Sándor (1885–1940)* (Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó, Magyar Történelmi Társulat, 2019) 147. és 303.

77 Saját kezű aláírás.

78 Sütő András, „Csillag a máglyán", in Uő, *Itt állok, másként nem tehetek… Két dráma. Egy lócsiszár virágvasárnapja. Dráma három felvonásban Heinrich von Kleist krónikája nyomán. Csillag a máglyán. Dráma három felvonásban* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1975).

79 Dr. Kovács Lajos (Kissolymos, 1909. november 13. – Kolozsvár, 1994. október 2.) unitárius lelkész, teológiai tanár, szakíró, az egyház 28. püspöke. Tanulmányokat folytatott az oxfordi Manchester College-ban (1932–1934), a strasbourgi egyetem protestáns teoló-

püspök (unitárius), aki annyira feldicsérte a *Csillag*ot, hogy a Beacon Press ki szeretné adni.

Természetesen azonnal megragadtam az alkalmat, hogy a *Vendégség*et szóba hozzam. Addig nem vagyok hajlandó a *Csillag*ról beszélni, amíg a *Vendégség*re vonatkozóan választ nem kapok, írtam.

Nem kétlem, hogy most már elolvassák a *Vendégség*et. Ez az én barátom idén lett elnöke a Beacon Press igazgatóságának (megvallom, én nem is tudtam róla, amíg levele erről fel nem világosított), s így, mint új seprű, jól fog seperni. Amellett most már van precedensem, ti., hogy kijelentették, a *Csillag*ot ki akarják adni. Márpedig ha a *Csillag*ot ki akarják adni, akkor a *Vendégség* ellen nem hozhatják föl, hogy írója marxista országban él.

Szem előtt tartva az eddigi nehézségeket, küldtem egy példányt az Outline-ból,[80] s egy másikat az első felvonásról (az ún. Master Chapter[81] helyébe), hogy ne mondhassák, az első küldeményem valahol elkallódott. Szóval nagy reményekkel nézek elébe Carl Scovel[82] (ez a fent említett igazgatósági elnök neve) válaszának. Amint valami lesz, azonnal írok, annál is inkább, mert meg kell kérdeznem: mi az elképzelésed a kiadás engedélyezésével kapcsolatban.

Addig is sok szeretettel ölel:

Sándor bátyád[83]

giai fakultásán (1934–1938). Utóbbi helyen teológiai doktorátust szerzett (1938). Sepsiszentgyörgyi lelkész (1938–1943), teológiai tanár (1943–1972), egyházi főjegyző (1956–1972), egyházi lapszerkesztő. Egy cikluson keresztül az International Association for Religious Freedom elnöke (1975–1978), 1972-től haláláig az egyház 28. püspöke. Öt nyelven beszélt. Bármelyikről bármelyikre (szinkron)tolmácsolt.

80 Outline a. m. vázlat

81 Master Chapter a. m. mesterfejezet

82 Dr. Scovel, Carl (Kína, 1932) misszionárius orvos apa unitárius univerzalista lelkész fia. 1957-től 1967-ig a Massachusetts állambeli Sudburyben szolgált, a First Parish of Sudbury Unitarian Universalist lelkészeként. 1967-től 1999-ig, nyugdíjazásáig, a bostoni Kings Chapel vezető lelkésze. Közben a Beacon Press igazgatósági elnöke.

83 Saját kezű aláírás. A levélben két helyen található ugyancsak kézírásos beszúrás: a „jelenleg" és az „írtam" szavak.

KÖNYVSZEMLE

Oda Wischmeyer (szerk.), *A keresztény hermeneutikák kézikönyve Órigenésztől napjainkig*, szerk. Benyik György, ford. Hamvas Endre, Koczisky Éva, Nemes Krisztina, Németh Attila, Szabó Miklós, Tóth Béla (Szeged: Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány, 2022), 1104 pp.

Az Oda Wischmeyer által szerkesztett, több mint 1100 oldalas monumentális hermeneutikai kézikönyv magyar nyelvű kiadása mérföldkő a hazai hermeneutikatörténetben. A hiánypótló kötet átfogja a közel 2000 éves bibliai hermeneutika elsődleges szövegeit, és a kritikai vizsgálat után teológiatörténetbe ágyazva mutatja be azokat.

A bibliai hermeneutika a Szentírás értelmezésének tudománya, amely által a különböző írásmagyarázók eltérő módszereinek vizsgálata, bemutatása és alkalmazása valósulhat meg. „Az európai bibliaértelmezés az ókor óta kettős erőtérben zajlik: egyfelől ott van a filológiai-filozófiai oldal – és a modernitás óta a kultúratudományi interpretáció- és értelmezéstan is –, másfelől pedig a teológia tanítása Lélekről, kinyilatkoztatásról, valamint az Írásról és annak értelmezéséről. A keresztény Biblia hermeneutikájának termékeny potenciálja pont ebben a második feszültségben rejlik." (5. o.) A kötetben olvasható önmeghatározás-jellegű leírás is jelzi, a bibliai hermeneutika olyan tudományág, amelynek művelése az egyént egzisztenciájában szólítja meg.

Oda Wischmeyer, az erlangen-nürnbergi Friedrich-Alexander Universität professzora a különböző hermeneutikai felfogások bemutatása által egy olyan ökumenikus, bibliai alapokon álló kötetet állított össze, amely hidat építhet a kereszténység valamennyi felekezete között. A különböző perspektívájú, mégis közös célt szolgáló értelmezési megközelítések egymás mellé helyezése nemcsak a hermeneutikai sokszínűség együttes jelenlétének lehetőségét mutatja, hanem egy konkrét teológiai párbeszéd megvalósíthatóságát is jelzi. A kötet a vallások közti párbeszéd szorgalmazásával hűen tükrözi azt a törekvést, amelyet Benyik György professzor, a magyar fordítás szerkesztője, a Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia igazgatója is megvalósít az általa szervezett tudományos biblikus-konferenciákon. E tekintetben e kézikönyv lefordításának gondolata kiváló helyen fogant meg, és gondolatiságának értéke könnyedén találhatott otthonra és sikerre a Szegeden működő szellemi közegben. A kötet magyar nyelvű kiadásán a szerkesztő mellett hat fordító és harmincegy lektor dolgozott.

A magyar nyelvterületen zajló bibliai hermeneutikákat vizsgáló kutatások számbavételekor nem mehetünk el szó nélkül a Budapesten működő Hermeneutikai Kutatóközpont fáradozásainak méltatása mellett sem. A Fabiny Tibor által vezetett központ az elmúlt 30 évben felbecsülhetetlen munkát végzett a bibliai hermeneutika magyar nyelvű megismertetése és terjesztése érdekében.

A hermeneutika iránt érdeklődő ember könnyedén elveszhet a tudományterület bejárhatatlannak tűnő labirintusában. A szövegértelmezés, különösen a Biblia magyarázata felelősségteljes munka. A lehetőségek és határok tűpontos ismerete és harmonikus összeegyeztetése olyan nehezen átlátható feladatra hívja az értelmezőt, akárcsak egy gondosan kitalált útvesztő. Az elmúlt kétezer év során minden teológiatörténeti korszakban megpróbálták új nézőpontokból és értelmezésekkel megszólaltatni a Szentírás szövegeit. Melyik perspektíva lehet a megfelelő? Milyen szempontokat kell figyelem előtt tartanunk? Kizárólagos-e egy-egy hagyomány? Lehet-e több módszert is együttesen felhasználni? Egyáltalán átláthatóak-e mindazon törekvések, amelyek megszülettek az elmúlt két évezred írásmagyarázói által?

Oda Wischmeyer bibliai hermeneutikai kézikönyve Ariadné fonala a bejárhatatlannak tűnő labirintusban. Úgy vezet végig az első hermeneuta, Órigenész munkájától a hozzánk korban legközelebb álló megközelítésig, Gerhard Ebeling új hermeneutikájáig, hogy közben megpróbálja egyensúlyban tartani a különböző hagyományokat.

A kötetben hetvennyolc tanulmány olvasható, amelyek időrendi sorrendben mutatják be a különböző hermeneuták értelmezési koncepcióit. Kiemelendő, hogy ebből huszonkét olyan szerzőt is bemutat a kötet, akiről és akitől mindezidáig magyar nyelven még nem jelent meg írás.

Wischmeyer előszava, valamint a magyar kiadáshoz ugyancsak általa írt előszó után következik a kézikönyv nyolc része, amelyek egyenként több kisebb fejezetre bomlanak. Ezekben a nagy részekben korszakokra osztva sorakoznak fel a hermeneutikákat bemutató és értelmező tanulmányok.

Az eredeti kiadáshoz írt előszóból megtudhatjuk, hogy *A bibliai hermeneutikák kézikönyve* (*Handbuch der Bibelhermeneutiken*) néhány évvel a *Lexikon der Bibelhermeneutik* után jelent meg, témáját tekintve a két kötet összetartozik. Míg a 2009-ben megjelent *Lexikon*, amelynek még nem készült magyar fordítása, a bibliai hermeneutika fogalmi, módszertani és elméleti eszköztárát tárja fel, addig a 2016-ban megjelent *Kézikönyv* a bibliai hermeneutika fontos szövegeit mutatja be „Órigenésztől kezdve, teológiatörténetileg rendezett műértelmezések formájában” (3. o.). Ugyancsak az elő-

szóból derül ki a kötet célkitűzése is: „…hozzájárulni ahhoz, hogy átlépjünk az egyes teológusok hermeneutikai észlelését beszűkítő nyelvi, konfesszionális és nemzeti hagyományok határain. Kézikönyvünk mind bibliakutatók és egyháztörténészek, mind a szisztematikus és gyakorlati teológusok számára segítségül szolgál a bibliai hermeneutika azon fontos szövegeinek a megközelítéséhez, amelyek nehezen hozzáférhetőek, alig ismertek vagy nehezen érthetőek" (3. o.). Fontos megjegyeznünk, ahogyan azt a szerkesztő is megteszi, hogy a kötetben megjelenő hermeneutikák kivétel nélkül a kétrészes keresztény Bibliára és annak hermeneutikájára vonatkoznak. A keresztény Biblia sajátossága a két részre osztottság, írja Wischmeyer professzor, ez által pedig a kontinuitás és diszkontinuitás feszültsége az egyik döntő és maradandó hermeneutikai problémája.

Mivel a kötet fő célkitűzése a különböző felekezeti, hermeneutikai hagyományok közti hídépítés, ezért ki kell emelnünk egy jelentős hiányosságot: a kötetben egyáltalán nem esik szó az antitrinitárius írásmagyarázatról. A Nyugat-Európában főként Faustus Socinus művei és tevékenysége nyomán elterjedt irányzat megérdemelt volna egy részletes ismertetést, főként annak hatástörténeti vonatkozásai miatt. A Szentírás antirinitárius értelmezései ugyanis a 17. században nem kevés konfrontációt szültek a keresztények között, éppen ezért nehezményezendő, hogy a könyvben mindössze két filozófus, John Locke és Christian Wolf munkásságának bemutatása kapott helyet, az irányzat teológus művelői pedig egyáltalán nem.

A kötet felépítése a teológiatörténeti rendszerezés mentén a következő részekre bomlik: Bibliai hermeneutikák az ókeresztény egyházban; Bibliai hermeneutikák a középkorban; Bibliai hermeneutikák a humanizmus és a reformáció korában; Korai modern protestáns hermeneutikák; Katolikus bibliai hermeneutikák (16–20. század); Általános hermeneutikák és bibliai hermeneutikák a felvilágosodás és a pietizmus korában; Protestáns bibliai hermeneutikák a 19. században; A 20. század a protestáns hermeneutika nézőpontjából.

*A Bibliai hermeneutikák kézikönyv*ének kiemelkedő megvalósítása a korszakokra bontott részek elején található bevezető jellegű tanulmányok. A korszakok reprezentatív hermeneutáinak és szövegeik bemutatása és kritikai elemzése, majd kontextusba helyezése előtt egy tudományos igénnyel megírt összefoglaló olvasható az adott teológia- és hermeneutikatörténeti szakasz jellegzetességeiről, a szövegekben megjelenő közös vagy éppen eltérő ismertetőjegyekről. Ezeknek a bevezetőknek köszönhetően kontextusba helyezhető mindenik bibliaértelmezési perspektíva kibontakozása és megvalósulása is. A bevezetők végén részletes

bibliográfia található, hogy az olvasó kedvére mélyülhessen el a kortörténeti kontextust bemutató irodalomban. A magyar kiadás lényeges megvalósítása, hogy ezek a bibliográfiák egy magyar nyelvű szakirodalmat tartalmazó részszel bővültek ki. Ennek köszönhetően a különböző korszakokról összegyűjtve található meg minden olyan tudományos szöveg, amely anyanyelvünkön segítheti a további eligazodást.

A kétnyelvű irodalomjegyzék után a tanulmányok első részében az éppen kiemelt írásmagyarázó életrajza olvasható. Ezen szövegek értéke abban is megmutatkozik, hogy nemcsak a kimondott életút bemutatásával foglalkoznak, hanem a lehető legpontosabban igyekeznek megrajzolni az adott hermeneuta életének társadalmi és főleg egyházi kontextusát is. Az ókeresztény egyházban Órigenész, az első hermeneutika, a *De principiis* szerzőjének halála két táborra osztotta a teológusokat, sőt, őt magát 553-ban az V. konstantinápolyi zsinat eretneknek nyilvánította többek között a testi feltámadás elvetése miatt (Anna Tzetkova-Glaser, „Órigenész: *De Prinicipiis*", 21.).

A kötet felosztása szerinti második nagy hermeneutikatörténeti korszakban, a középkorban alkotó Bonaventura *Breviloquim*jának célja: „sok teológiahallgató számára a Szentírással való foglalkozás során – azaz a teológiai előadásokon, amelyek leginkább a Biblia egyes könyveinek a kommentálásából álltak – »mintha a Biblia valami bizonytalan, rendezetlen, sötét erdő volna« (29–30). Ennek okát Bonaventura abban látja, hogy a szentírás-értelmezéshez szükséges teológiai alapokat egyáltalán nem tanítják, vagy ha igen, akkor kevésbé rendszerezetten." (Anna Schlosser, „Bonaventura: *Breviloquium*, Előszó", 194.)

A harmadik korszakot, a humanizmus és a reformáció korát Rotterdami Erasmus neve fémjelzi. A különböző Újszövetség-kiadások és az Újszövetség-parafrázisok ajánlásaiból nemcsak Erasmus hermeneutikai felfogására derül fény, hanem azokéra is, akikkel kapcsolatban és vitában állt. A kritikákra adott válaszai jól mutatják, hogy „írásait azonban erősen befolyásolták a pillanatnyi politikai viszonyok, a teológiai viták állása, valamint Erasmus védekezési stratégiái" (Silvana Seidel Menchi, „Rotterdami Erasmus: Bibliai hermeneutika", 318.).

A tanulmányok szerkezeti felépítésének harmadik egységében, az életrajz és hermeneutikai írás ismertetése után az adott hermeneutikai mű kritikai elemzése olvasható. Ezek az alfejezetek több dologra is kitérnek. Ilyen például az adott írásmagyarázó hermeneutikájának módszertana, felépítése, a vizsgált szerző teológiához való közeledési módja. Ez utóbbi szempont jól látszik a korai modern protestáns hermeneutikákat tárgyaló, negyedik nagy részben elemzett Johannes Cocceius *Summa Doctrinæ de fœdere et testamento Dei* művével kapcsolato-

san. Az 1648-ban megjelent hermeneutikai jellegű írásában Cocceius – a tanulmány elemzése alapján kiforrott szövetségteológiát művel. (Mark W. Elliot, „Johannes Cocceius", 448.)

A hermeneuták módszertanának vizsgálatára jó példa a következő nagy részben – *A katolikus bibliai hermeneutikák (16–20. század)* – olvasható Santes Pagninus *Isagogæ ad sacras literas, eiusdem Isagogæ ad mysticos sacræ Scipturæ sensus (1536)* című művének elemzése. Ebből tudhatjuk meg, hogy Pagninius a két *Isagoge*t tartalmazó művében kettős módszertant alkalmaz, amivel egyarát értelmezi a szöveget allegorikus, de ugyanakkor filológiai eljárással is: „[…] van egy belső megközelítés, amelyre a spirituális megértés révén lehet eljutni, meg van egy külső, amely a szavak közvetlen jelentésének megértése révén sajátítható el." (Fernando Domínguez Reboiras, „Santes Pagninus: Isagoga Ad Sacras Literas, Eiusdem Isagoga Ad Mysticos Sacræ Scripturæ Sensus (1536)", 542.)

Ezzel megegyező alapossággal készült az a módszertani elemzés is, amelyet a következő részben találunk, s amely a felvilágosodás és pietizmus korában született hermeneutikákat ismerteti. Christian Wolf bibliai hermeneutikája a *Deutsche und lateinische Logik* (1712) című művében olvasható, és ebben fejti ki részletesen hermeneutikai módszertanát is, amelyet a tanulmány a következőképpen mutat be: „Wolf hermeneutikájának döntő fordulata abból a maximájából következik, amely szerint bizonyos körülmények között lehet a szerzőt jobban érteni, mint az önmagát értette. Fontos szerepet játszik ebben a homályos, zavaros fogalmak (notio confusa) megkülönböztetése a világos fogalmaktól (notio distincta): az értelmezés során ugyanis legitim dolog a szerző zavaros fogalmát az olvasó világos fogalmával helyettesíteni […] Wolf [számára] elsősorban a fogalmak világos kifejtése és a prepozíciók bizonyítása a fontos." (Dirk Eiffertz, „Christian Wolf: *Deutsche Und Lateinische Logik* (1712, illetve 1728), 810.)

A kötet hetedik nagy részében, a 19. századi protestáns bibliai hermeneutikákat bemutató egységben olvasható David Friedrich Strauß hermeneutikai megközelítéseinek módszertana. Strauß könyve, a *Das Leben Jesu* szerint a szöveg értelmezésének alapja a szöveg autenticitásának kérdését is felveti, amire a választ Strauß a történet- és szövegkritika talaján keresi, azonban érdekes, hogy e folyamat már eleve tartalmazza az értelmezői célkitűzést is.

A kötet szempontjából az utolsó, nyolcadik rész kiemelten hangsúlyos. A terjedelemben is leghosszabb, *A 20. század a protestáns hermeneutika nézőpontjából* című fejezet szakít a tanulmányok eddig megállapított szerkezeti felépítésével. A fejezetek elején lévő megszokott bevezető, majd Karl Barth, Franz Rosenzweig, Frederik Torm, Ru-

dolf Bultmann és Gerhard Ebeling hermeneutikájának bemutatása után egy közel százoldalas történeti áttekintést olvashatunk.

Arie W. Zwiep terjedelmes tanulmánya az 1950-től kezdődő, napjainkig tartó bibliai, filozófiai és irodalmi hermeneutikai trendeket és irányzatokat mutatja be, összesen tizenhármat. A tanulmány kötetben betöltött kiemelt státuszát az is érzékelteti, hogy ez az egyetlen tanulmány, amelynek a tartalomjegyzékben fel vannak tüntetve az alfejezetei is a szerző és cím megadása mellett. E zárótanulmány részletesen mutatja be, hogy milyen változásokon ment át a szentírás-értelmezés Rudolf Bultmann 1950-ben megjelentetett *A hermeneutika problémája* című tanulmányának megjelenésével. Bultmann írásában arra tett kísérletet, hogy bizonyítsa, a bibliaértelmezésnek ugyanazokkal az értelmező eszközökkel kell dolgoznia, mint amelyeket más ókori szövegeknél is használni szoktak (irodalmi formák elemzése, nyelvtani elemzés, történeti kontextus stb.). (Arie W. Zwiep, „Bibliai hermeneutika a 1950-től napjainkig: trendek és fejlemények", 998.) E nézet bemutatása után Zwiep a Bultmann tanítványai, Ernst Fuchs és Gerhard Ebeling által meghonosított új hermeneutikai irányzatra tér ki részletesebben. A nyelvesemény vagy szóesemény két képviselője arra helyezte a hangsúlyt, hogy a „Szentírás az embert nem az emberi gondolkodással szembesíti, hanem Isten hangjával, amely mint a Másik *(Gegenüber)* szólítja meg őt: a szövegnek nincs szüksége az olvasóra, de az olvasónak szüksége van a szövegre." (1001. o.)

A tanulmány továbbá kiemelt jelentőséget tulajdonít Hans-Georg Gadamer *Igazság és módszer* című művének, nem véletlenül. Gadamer 1960-ban megjelent írása után a hermeneutikai irányzatok valamilyen formában mindig párbeszédben maradtak főművével. Látható tehát, hogy Gadamer könyve a hermeneutika történetének komoly mérföldköve. Nézetében az interpretáció olyan eseményként van elgondolva, amelyben a jelentés mindig a jelenhez kötődik, nem pedig egy a múlthoz tartozó rekonstrukció. Olyan ez, mint „az evangélium hitre való meghívásának jelenbeli aktualizálása" (1017. o.).

A hermeneutika 20. század második felében bekövetkezett robbanásszerű fejlődését Arie W. Zwiep tanulmánya részletekbe menően fejti ki. Összegzésében arra is rámutat, hogy az értelmezési stratégiák és hermeneutikai eszközök fejlődése a Biblia olyan új értelmezési módjaihoz vezetett, amelyek túlmutatnak a klasszikus felekezeti megosztottságon és a tudományterületek határain.

Oda Wischmeyer álláspontja a bibliai hermeneutikát illetően szintén kidomborodik az utolsó tanulmány záró megjegyzéseiben. Wischmeyer amellett érvel – mutat rá Zwiep tanul-

mánya –, hogy az Újszövetség hermeneutikusai eddig nem vették kellőképpen figyelembe a posztmodernitás nyelvi és kulturális fordulata nyomán megváltozott körülményeket: manapság a bibliai szövegekhez ugyanis változó érdeklődéssel, szakértelemmel és (ellentmondásos) értelmezési céllal közelítenek az olvasók, és ez a hagyományos hermeneutikai kérdések radikális újraértékelését követeli meg, valamint az olvasói befogadásra való komolyabb összpontosítást (1061. o.). „Egy akadémiailag megalapozott bibliai hermeneutikának túl kell lépnie a Biblia teológiai, kegyességi, kanonikus olvasatának szűk korlátjain: nem a saját „bibliai" hermeneutikája vagy *hermeneutica sacrá*ja felé kell törekednie, hanem inkább erőteljesen kapcsolódnia kell az összes olyan releváns tudományág eredményeihez, amelyek szövegek tisztázásával foglalkoznak. A bibliai hermeneutika így hozzájárulhat egy olyan tágabb »szövegközpontú hermeneutika« *(Texthermeneutik)* létrejöttéhez, amely releváns az összes értelmező tudományág számára." (1062. o.)

Wischmeyer széles látóköre nemcsak felnyitja a hermeneutika iránt érdeklődők szemét, hanem a kíváncsiság szikráját is felcsiholja bennük. A kötet közérthetősége, jól szerkesztettsége és felépítése pontosan mutatja be a hermeneutika nagy útvesztőjének bejárhatóságát. A bibliai hermeneutikák végtelen tárházának megismerésére és elsajátítására akár egy élet munkája is kevés lehet. Ehhez nyújt a kötet olyan felbecsülhetetlen, határokon átívelő segítséget, amelyért érdemes hálásnak lenni. A tény, hogy egy ilyen perspektíva megnyitására a fordításnak köszönhetően magyarul is lehetőségünk adódik, komoly szakmai áldás.

Hála illeti Benyik György professzort, a Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány igazgatóját, a magyar fordítás megálmodóját és „spiritus rectorát". Ugyanakkor mindenik fordítót és lektort, akik vállalkoztak ez embert próbáló feladat elvégzésére. A fordításnak köszönhetően most már anyanyelvünkön is betekintést nyerhetünk abba a multikonfesszionális és multikulturális világba, amelyben élünk. E kötet főként ebben segíthet mindannyiunknak.

A magyar fordításban arra is figyeltek, hogy a tanulmányokban szereplő hermeneuták különböző módon megjelenő neveit egységesítsék, sőt a kötet végére névmutatót is illesztettek, ami nem szerepelt az eredeti kiadásban. Az eredeti kötet hiányosságainak kiegészítésére példa a II. vatikáni zsinat dokumentumai után keletkezett különböző szintű katolikus tanítóhivatali megnyilatkozások elemzésére, azok bibliai hermeneutikai vonatkozásaira kitérő, Török Csaba által jegyzett tanulmány is.

A Szőnyi Etelka által tervezett magyar kiadás borítóján Vén Zoltán *Az állatok teremtése (Bertram Mester tiszteletére)* című grafikája látható. A fel-

használt művészeti alkotáson Isten az egyik kezében lámpást tart, a másik kezét pedig a fény elé tartja, hogy árnyékot vessen a földre. Ebből az árnyjátékból születnek meg az állatok és népesítik be a földet.

Hasonlóképpen áll most meg az ember. Egyik kezében világít a bibliai hermeneutikák fényessége, amelyek láttatni kívánják a Szentírás üzenetét. Másik kezében pedig a Wischmeyer-kézikönyv, amely megtöri a fényt, és finom játéka megformálja a hermeneutikai gondolatokat, amelyek immár érhető módon töltik be a világunkat. A kötet érthetővé, sőt élhetővé alakítja a tudomány vakító fényét. Mindez az olvasóra van bízva, akinek kézbe kell vennie a most már magyar nyelven is elérhetővé vált kötetet.

Zárszóként hadd idézzük Benyik Györgynek a kötet utószavában olvasható gondolatait: „a kötet jelentős új bibliai hermeneutikai ismeretanyagot és sok teológiatörténeti újdonságot tár a magyar nyelvű olvasók elé. Mivel a különböző felekezetek sok esetben nem ismerik jól a többi felekezet bibliai hermeneutikai szemléletét, teológiatörténeti konfliktusait vagy annak változásait, e kötet tanulmányozása nagyban segítheti a felekezetek közötti megértést." (Benyik György, „Utószó", 1081.) Bízunk abban, hogy a reményteljes szavak valósággá válnak, és hogy ez a kézikönyv valóban betölti majd hivatását, és az emberek egymással és Istennel való összekapcsolódását szolgálja.

Nagy Norbert

Halottaink

Lurtz Zsolt

2023. július 30-án tragikus motorbalesetben váratlanul elhunyt Lurtz Zsolt lelkész.

1987. július 15-én született Sepsiszentgyörgyön. A sepsiszentgyörgyi Református Kollégiumban érettségizett 2006-ban. A teológiai alapképzést 2010–2016 között végezte el a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben. Teológiai mesterképzésben 2016–2018 között részesült. 2018. szeptember 1-jével kinevezték gyakorló segédlelkésznek a petrozsényi egyházközségbe, majd október 1-től a lupényi gyülekezet gondozását is rábízták. 2019. november 1-jei kezdettel áthelyezték az abásfalvi és homoródkeményfalvi egyházközségbe. 2020. október 22-én lelkészképesítő záróvizsgát tett. 2022. június 25-én szentelték lelkésszé a marosvásárhelyi zsinaton.

Temetési szertartására augusztus 2-án, szerdán 13 órakor került sor Sepsiszentgyörgyön, a szemerjai új református temetőben. Kovács István püspök temetési beszédét az ApCsel 10,33 és Mt 11,28–30-ra alapozta, Solymosi Alpár esperes a Mk 10,29–30 alapján, majd Péterfi Zita Ágnes sepsiszentgyörgyi lelkész a 2Kor 4,18 alapján búcsúztatta. Abásfalva és Homoródkeményfalva nevében Andorkó Attila beszolgáló lelkész búcsúzott. Egykori évfolyamtársai nevében Farkas Orsolya székelykeresztúri iskolalelkész búcsúzott a Jel 3,8 alapján, majd Jobbágy Mária Júlia kolozsvári belvárosi segédlelkész tolmácsolta az egykori egyletes és barát, Rácz Norbert Zsolt kolozsvári belvárosi lelkész gondolatait. Ezt követően szintén ő fordította magyarra John Gibbons ny. bostoni unitárius univerzalista lelkész búcsúgondolatait. A sírhantnál az abásfalvi fiatal házasok baráti köre nevében Lőrincz Ildikó mondott beszédet. Pihenése legyen csendes, emléke áldott!

Kecskés Lajos

2023. július 30-án, rövid szenvedés után elhunyt Kecskés Lajos nyugalmazott lelkész.

1928. december 1-jén született Ravában. Édesapja és testvérbátyja a második világháború hősi halottai. Elemi iskolai tanulmányait szülőfalujában végezte.

Középiskolai tanulmányait 1940–1948 között a Székelykeresztúri Unitárius Orbán Balázs Gimnáziumban végezte. A székelykeresztúri unitárius gimnázium szellemisége, összetartó közösségi élete egész további életét meghatározta. Itt érettségizett 1948-ban, rövid ideig tanítóként, majd könyvelőként dolgozott, és két éven át munkaszolgálatot teljesített. Teológiai tanulmányait 1954–1958 között végezte Kolozsváron az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetben. 1958 augusztusától 1969 szeptemberéig jobbágyfalvi, 1969. október 1-jétől 1998. december 31-ig, nyugdíjba vonulásáig a szabédi egyházközségben szolgált.

1963-ban kötött házasságot Nyitrai Gyöngyvérrel, házasságukat Isten három fiúgyermekkel ajándékozta meg.

A közel huszonnégy nyugdíjas esztendő alatt örömmel vállalt szolgálatokat a marosvásárhelyi és környékbeli unitárius templomokban.

2022-ben Magyarország Kormánya Magyar Arany Érdemkereszttel tüntette ki, amelyet Magyarország Csíkszeredai Főkonzulátusán személyesen vett át.

Koporsójánál, Marosvásárhelyen Fazakas Lajos Levente esperes mondott imádságot a 90. zsoltár alapján. A gyászistentisztelet augusztus 3-án 11 órakor kezdődött a marosvásárhelyi református temető ravatalozójában. Temetési beszédet mondott a Préd 12,6–7.13–14 alapján Nagy László Marosvásárhely-Bolyai téri lelkész, az egyházi főhatóság nevében Andrási Benedek főjegyző búcsúzott a Jób 42,17 alapján. A szabédi egyházközség és Marosi Egyházkör nevében Jenei Sándor Levente szabédi lelkész, köri jegyző búcsúzott a Lk 12,37 alapján. A homoródkarácsonyfalvi unitárius temetőben a hant felett 15 órától Benedek Mihály helybeli lelkész az 1Kor 16,14 alapján búcsúztatta, Kovács István püspök, majd az ULOSZ nevében az 1Pét 4,10–11 alapján Nagy Adél recsenyédi lelkész búcsúzott az elhunyttól.

Pihenése legyen csendes, emléke áldott!

Katona Dénes

2023. augusztus 13-án elhunyt Katona Dénes, önkezével vetett véget életének.

1954. május 15-én született Székelykeresztúron, gyermekkorát a Hargita megyei Gagyban töltötte. A Székelykeresztúri Líceumban érettségizett, 1974–1978 között az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézetben végezte el tanulmányait. 1978. december 1-jén a Székelyderzsi Unitárius Egyházközségben kezdte meg gyakorló segédlelkészi szolgálatát. 1980. július 10-én sikeres lel-

készképesítő vizsgát tett, 1981. március 1-jén a Brassói Zsinati Főtanácson lelkésszé szentelték. 1978-ban kötött házasságot Szente Piroskával, két fiuk született.

2005. január 1-jétől augusztus 31-ig a székelymuzsnai gyülekezetben, majd szeptember 1-jétől 2019. június 1-ig, nyugdíjba vonulásáig székelyudvarhelyi kórházlelkészként szolgált. A Főtanács 2022. június 24-i ülésén elismeréssel méltatta lelkészi szolgálatát.

Katona Dénes temetési szertartása augusztus 18-án volt Székelyudvarhelyen, a Tábor negyedi unitárius temetőben. A belvárosi templomban beszédet mondott Simó Sándor helyi lelkész a Róm 15,1–2, a 2Tim 4,2 és 2Tim 4,7–8 alapján, az egyházi főhatóság részéről Andrási Benedek főjegyző szólt a Józs 23,14a és a Zsid 9,27 alapján, az ULOSZ részéről Demeter Sándor Lóránd elnök, székelyderzsi lelkész, majd az egykori évfolyamtársak nevében Andorkó Ferenc ny. vargyasi lelkész búcsúzott.

Pihenése legyen csendes!

ABSTRACTS

Bálint Béla: *„But they are all Unitarians". Unitarians and Their Beliefs in the Works of József Hermányi Dienes*

This article continues the research published in issue nr. 2022/1. József Hermányi Dienes (1699–1763), a Reformed (Calvinist) preacher from Nagyenyed, came into contact with members of the Unitarian Church and Unitarian doctrines on several occasions during his career. His best-known work, the *Nagyenyedi Demokritus* (Democritus of Nagyenyed), contains Unitarian-related stories. The previous study examined how József Hermányi Dienes mentioned the Transylvanian Unitarians in *Nagyenyedi Demokritus*, his famous collection of anecdotes.

This article provides further data on the relationship between Hermányi Dienes and the Transylvanian Unitarians by examining the author's other works, such as the *Nagy Enyedi Eklésiának Papjai* (Ministers of the Nagyenyed Ecclesia), his *Emlékirat* (Memoirs) and his two manuscript volumes of sermons. These texts contain several mentions of Unitarians, their beliefs and the Calvinist interpretation of these beliefs. Hermányi Dienes enjoys narrating his father's and grandfather's controversies against Unitarians and he also argues with the Unitarian beliefs in his own sermons. The article presents references to Unitarians and Unitarian-related citations in Hermányi's texts.

Keywords: anecdotes; Calvinist sermons; disputes of faith; Reformed preacher; manuscript volumes of sermons; *Nagyenyedi Demokritus; Nagy Enyedi Eklésiának Papjai*; Nagyenyed; *Emlékirat;* sermons; Transylvanian Unitarians; Unitarian doctrines; Hermányi Dienes, József (1699–1763)

Elek Rezi: *The Life, Church Service, Theological Work and Spiritual Heritage of Zoltán Sztankóczy*

This article presents Zoltán Sztankóczy's (1916–2002) life, church service and Unitarian theological work. Sztankóczy was a prominent secular person of

the Hungarian Unitarian Church in the last decades of the 20th century. One of his great merits was the organization and management of joint theological conferences of Hungarian and Transylvanian Unitarian ministers, theological teachers, and lay people. The article evaluates the theological aspects of his books, studies, and shorter writings and proposes that his theological work and intellectual heritage obliges us to consider him a secular Unitarian theologian.

Keywords: intellectual heritage; joint theological conferences; secular leadership; Unitarian Church; Unitarian theology; Sztankóczy, Zoltán (1916–2002)

László Somogyi: ***Debating Partners or Enemies? The Controversies Between Jesus and the Pharisees***

The parting of the ways between the followers of Jesus and Pharisaic Judaism was not smooth. In the New Testament, there are frequent biased, even hateful remarks about the Pharisees, the chief priests and the scribes, although Pharisees were also found in the latter two groups. For this reason alone, it is worth attempting to analyse the extent to which the image of Pharisaic Judaism in the New Testament can be traced back to Jesus of Nazareth. Were there conflicts between Jesus and the Pharisees? What was their content? To what extent can they be regarded as hostilities or merely theological disputes? To answer this question, the Gospel texts, especially the Synoptics, are the source.

If we look at the topics on which the Gospels report controversy, we can see that the number is not very large. Among them, Sabbath work is the most prominent. Other topics of controversy include divorce and adultery, fasting, ritual purity and the payment of taxes.

Jesus and the Pharisees were serious debating partners, because Jesus had a religious lifestyle, his knowledge of the Torah and the prophets, and his literacy made possible a debate between them. At the same time, two distinct worlds were revealed in their arguments: the casuistic law of the Pharisees and the apodictic law of Jesus' arguments.

Keywords: apodictic law, casuistic law, Gospel texts, Jesus, New Testament, Pharisees, Synoptics

Studii

Bálint Béla
„Dar toți sunt unitarieni”. Unitarienii și credințele lor în operele lui József Hermányi Dienes 263

Elek Rezi
Viața, slujirea bisericească, opera teologică și moștenirea spirituală a lui Zoltán Sztankóczy 283

László Somogyi
Parteneri de dezbatere sau dușmani? Controversele dintre Isus și farisei . . . 298

Atelier

Béla Botond Jakabházi
Impasul dintre prescripțiile religioase și practicile de pietate în Evanghelia lui Toma 323

Varia

Tamás Kálnoki Kis (sursă)
Opinia unui maghiar american despre drama „Sejur” a lui Géza Páskándi (Corespondența preotului unitarian Sándor Szent-Iványi din Lancaster [SUA] cu Géza Páskándi) 332

Recenzie

Norbert Nagy: Oda Wischmeyer (ed.), *Un manual de hermeneutică creștină de la Origen până în prezent,* ed. György Benyik, trad. Endre Hamvas, Éva Kocziszky, Krisztina Nemes, Attila Németh, Miklós Szabó, Béla Tóth (Szeged: Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány, 2022), 1104 pp. 359

Obituar

Zsolt Lurtz 367
Lajos Kecskés 367
Dénes Katona 368

Rezumate 370

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor şef: **dr. Sándor Kovács**
Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**
Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**
Tehnoredactor: **Péter Virág**
Colectivul de redacţie: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Borbála Lovas, dr. Lehel Molnár**, **dr. Elek Rezi**

Adresa redacţiei: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593 236, +40 740 246 585; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

Studies

Bálint Béla
"But they are all Unitarians". Unitarians and Their Beliefs in the Works of József Hermányi Dienes 263

Elek Rezi
The Life, Church Service, Theological Work and Spiritual Heritage of Zoltán Sztankóczy 283

László Somogyi
Debating Partners or Enemies? The Controversies Between Jesus and the Pharisees 298

Workshop

Béla Botond Jakabházi
The Impasse of Religious Prescriptions and Piety Practices in the Gospel of Thomas 323

Varia

Tamás Kálnoki Kis (republisher)
An American Hungarian's Opinion on Géza Páskándi's Drama "Vendégség" [Sojourn] (The Correspondence of the Unitarian Minister Sándor Szent-Iványi of Lancaster [USA] with Géza Páskándi) 332

Book Review

Norbert Nagy: Oda Wischmeyer (ed.), *A Handbook of Christian Hermeneutics from Origen to the Present Day*, ed. György Benyik, transl. Endre Hamvas, Éva Kocziszky, Krisztina Nemes, Attila Németh, Miklós Szabó, Béla Tóth (Szeged: Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia Alapítvány, 2022), 1104 pp. 359

Obituary

Zsolt Lurtz 367
Lajos Kecskés 367
Dénes Katona 368

Abstracts 370

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**
Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**
Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**
Layout: **Péter Virág**
Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire**, **dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Borbála Lovas, dr. Lehel Molnár**, **dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593 236, +40 740 246 585; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.